

Спалені мрії
Ганна Ткаченко

Що минулося – не забулося... Війна увірвалася й у життя Мар'яниної родини: чоловік не повернувся з фронту... Самотня жінка мріяла, щоб хоч її діти побачили світле майбутнє. Та не судилося... Фашисти лютували особливо, коли їм чинили опір: зганяли людей мов худобу на бойню, убивали з кулеметів, спалювали живцем! У жахливому полум'ї зникали не лише села, але й надії на світле майбутнє! А партизани не поспішали на допомогу...

Ганна Ткаченко

Спалені мрії

Не гарчись! Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

Час інший, а народ той же.

Я вивчив його історію.

Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

Їх не можна підкорити...

О. Довженко. Україна в огні

Розділ 1

1

– Якби ж знати, що діти в достатку житимуть, якби знати... Заради того все можна знести. – Мар'яна зажурено хитає головою. – А його позаду... ой як багато! – Вона не любить переглядати минуле, але й відсахнутися від нього

не може. – Тепер тільки б до перемоги дожити. – З такої думки починається кожен день і нею закінчується. – Та чи довго ще чекати? – Їй часом здається, що терпіння вже зовсім не вистачає. І нема їй за що схопитися і на що опертися. Може, давно пішла б в інший світ, але їй думку таку не пускає у свою голову, бо мусить виростити дітей.

Погляд довго блукає хатою, а спинившись на іконах, що висять на покутті, завмирає. Усе частіше так буває – тільки сама в хаті, так і закам'яніє від думок. Якби хтось озвався до неї в таку хвилину, вона б його не почула, бо тут лише її тіло, а сама – далеко звідси. Тікають від цього життя навіть думки, аби хоч трохи десь відпочити. Радіють, коли знайдуть Федора чи неньку з татком, а вже коли потраплять у босоноге дитинство, то їй не вибратися звідти так швидко. А як прийде вона до пам'яті, аж стрепенеться, пригадавши, хто вона, як живе і в який час.

– Зима насувається, а їй полінця дров у господарстві нема, – тільки проказали вуста, як скорбота знову почала її хитати. – Ось виростеш і козаком станеш, тоді все в матері буде – тепла черинь, на якій усі кісточки, застуджені за життя, вигріються, смачний борщ із м'ясом, вареники зі сметаною – їж скільки душа забажає, валянки биті й кожушок легенький, хустка тепла, будинок просторий, щоб усі діти та онуки в ньому помістилися.

Аж світлішим ставало її обличчя, неначе все вже збулося, навіть випрямилася зігнута спина, розправилися стомлені плечі та якийсь невидимий вогник запалив її очі, але на мить...

– Хіба це так багато? – По хвилі важко зітхнула, коли знову думками повернулася у свою хату. – Та й самі ми все це зробимо, дали б нам тільки таку можливість. Хіба ж це справедливо, коли людина все життя працює й не має навіть необхідного? Землі під хатою багато, а ми голодні, ліси навколо стоять, а ми в холоді. – Знову її стомлений погляд, мов неприкаяний, пішов блукати хатою. Цього разу він спинився на дитяті. – Ой-йой-йой, синку! І що я татові скажу, якщо ти помреш? Було двоє, а я й одного не зберегла... – пригадувала той день, коли народила двійню – одну живу дитину, а другу – метрву. – Відкрий оченята та засмійся дзвінко, як ти вмієш – на всю хату, – благала, вдивляючись у рідне личко.

Люляй, люляй, мій синочку,
Тато зробить забовочку,
Зробить шабельку кленову,
Та ще й коника гнідого,
Мама вишиє сорочку,
Люляй, люляй, мій синочку.

Мар'яна вже вкотре співала колискову своєму Ванькові, міцно притискаючи його до себе, аби зігріти своїм тілом.

– Татко тебе любив би, на плечах носив, на спині катав. Але чи побачиш ти його? Ось коли видужаєш, проситимеш і ти Бога, він обов'язково тебе почує, бо ти ще безгрішний. Проситимеш дуже, адже ви з татком повинні зустрітися тут – на землі. – Ледь посміхнулася та далі пригадала бабусину пісню:

Люляй, люляй, мій Іванку,

Завтра вбереш вишиванку,
Припнеш шабельку до боку
Та й пойдеш в світ широкий.

Замотувала його холодні ноги своєю старою, але теплою хусткою.

- Від учорашнього вечора жар не спадає. Холодно стало, а в хаті тепла не знайти. - Притулялася до його гарячого лобика своїми холодними вустами. - Віддала б своє, але де йому взятися в моєму тілі, інколи здається, що й кров у судинах замерзає, - проказала й сама налякалася. - Ти не слухай, хлопчику мій, я все одно виживу, і ти повинен вижити, - схилилася над дворічною дитиною. - Як не повернеться таточко, будеш при мені, бо ти найменший. Водички подаси хворій матусі й на сонечко виведеш. А я сидітиму та квасолу лушитиму, рукам без роботи і на старості погано. - Умить пригадала свою бабусю, яка у валянках сиділа на призьбі біля хати. Старенька вже й не бачила нічого, а все просила дати їй якусь роботу. Дуже раділа, коли дитина якась підскочить, посмикає її та щось розкаже, бо в дорослих часу на розмови не вистачало. - Не залишай мене, благаю. З ким же я тоді доживатиму? - шепотіла на вухо малій дитині.

А в воротах кінь спіткнеться,
Син додому не вернеться.

Проспівала та й сама налякалася.

- Що це я? Дурне таке з язика злетіло. Ти теж хороший, хворів уже цілий тиждень, а босяка по хаті бігав. Щоправда, глядіти за тобою не було кому, бо ми то зустрічали, то проводжали. Коли й додому прибігли, то всі в роботі, яку по осені не переробити. А ти й зовсім зліг, навіть оцята заквив... - пригортала його до свого худого тіла. - Чи задумав мене біля себе тримати? Скучив, мабуть. - Гладила його голівоньку та знову цілувала в гаряче чільце. - І я тебе за роботою не бачу, не помітила, коли й виріс, - міряла його своїм поглядом. - Узимку тобі з клаптиків нову ляльку зроблю, а то й козака гарного, якого в жодній хаті не знайдеш. Коли стоятиме на покутті, тоді й діти здоровими ростимуть. Усе буде, як колись у батьківській, бо ми зовсім не такими стали - інше життя пішло - інші й люди: якісь мізерні, понурі, неначе ім байдуже, що навколо них діється. - А в тебе голова буде піднята, очі ясні, руки сильні, а сам хоробрий, як дядько Тимофій. І доживатиму я тоді в радості.

Її вуста розтяглися в щасливій усмішці, але також на мить. Збиралася й далі говорити, чому це люди такими стали і чому діти мусять іншими бути, бо вважала, що вони вже й за онуків гріхи спокутали. Але за вікном почулося шарудіння.

- Ой, мабуть наші повернулися. - Сама аж підскочила.

- Дядько Михайло з Уляною везуть дрова з лісу! - якраз за вікном кричала Горпина.

- Чую, чую, - озвалася Мар'яна, зрадивши. - Тепер у хаті натопимо і ти швидше видужаєш, - повідомила своєму Ванькові.

Вона обережно поклала дитину на полик, підправила подушку, уже на ходу накинула на себе куфайку й вибігла на той галас, а побачивши підводу, яку супроводжували жінки з їхньої вулиці, стала й собі придивлятися.

- Здається, піввулиці зібрав дядько Михайло. Мабуть, розпитують, де брав, - намагалася здогадатися. - Та ні, мабуть, просять і собі, а він не спиняється. - Одразу й тривога в її голосі з'явилася. - Дивіться, уже напали на нього і тягнуть наші дрова з воза! - показувала, тупцюючи на місці. - Ой лишенько! Чи бігти на допомогу, бо нічого не залишиться! - Не зводила очей з тієї підводи, схрестивши руки на грудях.

- Чого бігати? Люди теж печі не топили й худобі не наварили, діти, як і наші, на холодній печі спали, - спокійно проказала Горпина. - Не ходи лягтися, не бери гріх на душу. Нехай іде, уже що привезе.

Чути було, як дядько Михайло раз по раз хлиськає худу кобилу, яка мало не падає, як відганяє жінок, стомившись умовляти, як навіть на крик зривається його голос:

- Та відчепіться ви, Христом Богом прошу! Я ж не можу всім роздати, уже й так половина лишилася. - Блискав на всі боки своїми очима, але не сердився. - Скинув одній колоду та другій, то інші й дорогу загородили. Не бити ж мені їх! Зовсім люди совісті не мають, - говорив одне, а думав зовсім інше.

- Мар'яно, хоч ти зрозумій мене, немає і полінця на господарстві, - прикладала руки до грудей одна сусідка. - Картоплиння сире через дощі, горіти не хоче, сам дим у хаті. Дайте й мені колоду, хоч тиждень топити буде чим!

- Чому тільки тобі? Я теж у холодній сиджу, - протягувала руки інша.

- І я прошу, діти хворі, погрітися ніде, та й гарячого не іли два дні. Зжалься, дядьку Михайле! - плакала третя.

Мар'яна стояла мовчки і тільки дивилася на них. Так чекала дядька з дровами, а тепер не знала, як їх у двір завозити. Усіх розуміла, і всіх було шкода. Але що робити?

- Відчиняй! - нарешті дядько Михайло подав команду. - Заїжджатиму. - Сам ще тупцював на місці, то на дрова зиркне, то на нещасних жінок. - Нова влада вже є, нехай вона й піклується про людей, а ці дрова не ваші, - вирішив по-своєму.

- Як сам не даси, то розтягнемо, - одразу й погрози почувися. - Останній раз просимо: дай як не по колоді, то хоч одну на двох чи хоч на один раз протопити, і на те згодні, - наполягали жінки, вже тримаючи кобилу за вуздечку.

- Та що ви в нього просите, хто вам дасть?! - почувся голос тітки Лисавети. - Отой конюх німецький, чи що?! - Знала, що Михайла в цю мить неначе блискавка вдарила. Самій аж здоров'я прибуло, ніби хтось у дядька забрав, а їй перекинув. - Ви ще в Сави попросили б! - кричала, поспішаючи й собі до їхнього двору. - Думаєте, раз приїхав з партизанами, то вже й

герой? – Вона вже давно заробила на горіхи, але її ще ніхто не чіпав. – У нього вдома гори дров лежать. Собі давно заготовив, а ви без чоловіків, то так і сидіть. – Її ніхто не вчив, але вона й без того уміла перевернути все догори дригом.

Частіше люди не вірили їй, а цього разу таки прийняли брехню за правду. Зараз кололи своїми очима Михайла, а дехто вже уявляв, як жаліється своєму чоловікові після війни, а той, не роздумуючи, кидається на дядька з кулаками. У той час тітка Лисавета, спинившись, віджекувалась та раділа, що все в неї вийшло, як їй хотілося.

– Ах ти гадюка, так ти вже й за мене взялася? Нічого не вийде. – І дядько Михайло, схопивши в руку батога, погнався за нею, тільки шапка на голові підстрибувала.

Зрозумівши, що перестаралась, вона, мов на мітлі, югнула у свій двір, бо знала, що в цього дядька ще є сила в руках. Усе ж батіг її спобіг, коли вона відчиняла сіни.

– Ой-йой-йой! – зарепетувала від болю. А вже зачинивши двері та ляснувши засувами, заверещала на всю хату, аж на вулиці було чути.

– Михайле, спинися, не воруши гівно – ще більше вонятиме, – кричала навздогін Уляна. – Вона завтра все перекрутить і скаже, що ти її вбивав, ще й своїх свідків приведе. Хто знає, чим тоді все скінчиться. Ходімо звідси, – тягла його за рукав, коли він уже збирався ламати сінешні двері.

– Краще з розумним загубити, ніж з дурним знайти, – почувся позаду і голос діда Сави. – Чи ти здурів? Чи збираєшся всім дурням рота затикати та батогом їх бити? Ти ж бачиш – вона провокує тебе, отже, щось хоче.

Заспокоївши гарячкуватого сусіда, вони поверталися до свого воза, біля якого вже не було нікого, крім Мар'яни та Горпини, та й ті мовчки дивилися на однісіньку колоду, що лишилася на возі. Мар'яна витирала сльози, а Горпина раз по раз знижувала плечима.

– Не лайте жінок і не множьте зла, – намагалася всіх заспокоїти Горпина. – Так і в голодовку було, – хоча й звикли не пригадувати ті роки, а візьме та й привидиться щось. – Хіба винні люди, що дожилися до краю – топити нічим і нічого не вродило.

– Картоплю напівгнилу витягуємо з мокрої землі, – підтримала її Мар'яна, – а воно вже й холоди не забарилися. – Їй теж усе частіше спадав на думку той тридцять третій. – Поки ще радість була – без пам'яті бігли солдат зустрічати, а потім знову те саме. Хіба ж можна все це витримати?

Вона все зиркала то на небо, то на людей, неначе хотіла спитати: Господи, чи ти оце бачиш, що тут коїться?

– Досить вам про дрова! Чи це вперше нам таке, дасть Бог, не замерзнемо зовсім. – Дід Сава рідко коли опускав руки. – Я вам про інше розкажу: у центрі села біля бувшої комендатури, кажуть, Голуба повісили. Чув, що то директор школи, агроном та ветеринар здали його ще вчора як зрадника, а

самі себе в груди били та запевняли, що підпільниками були, на партизан працювали. – Закінчивши, він зняв картуза і нагнув голову.

– Сашка Голуба? Та не може того бути! – сплеснула руками Горпина. – Який тільки хоробрий хлопець! Постійно ризикував своїм життям. У партизани скільки людей привів: і з нашого села, і з Горвища, і з Восківців! Та де він тільки не був! – ніяк не могла заспокоїтися. – А зрадники якраз вони, бо на німців працювали. Ой лишенько! Та що ж це коїться! Не встигли порадіти, як нові новини! – голосила далі.

– Що лихо, то лихо на наші голови, – журився й дід. – Я йому довіряв, як собі, а він жодного разу мене не підвів.

– Чому ж тебе не покликали та не спитали? Ти ж все це знаєш, – не відривала від Сави свого здивованого погляду.

– Ти думаєш, що німецькому старості повірили б? – Піднявши аж на лоба брови, він дивився на Горпину сумними очима. – Самі все рішали, – додав по хвили. – Та тільки брехню за правду прийняли. Самі судили, самі й вирок винесли – усе як на фронті. Кажуть, що після піших солдатів у нас троє військових залишилися, які й зустрічали той обоз. А коли люди розійшлися з площі, провівши своїх і чужих, наша трійка і притягла в сільраду Сашка Голуба. І як тільки язики повернулися сказати, що затрималися, бо зрадника ловили. Самі нібито дуже на фронт поспішають. Нікому й на думку не спало, що саме їх треба затримувати – партизанський загін у сорок першому не створили, тоді й місяця не минуло, які з лісу в село примчали, замерзли, бачите, і зголодніли, а головне – налякавшись блискавичного наступу німців, поспішали в ноги до них упасти, – хитав дід головою. – Хіба ж думали, що їх колись проженуть із нашої землі?! – Він довго мовчав. – Шкода, що військовим зараз дали велике право – самим усе вирішувати. Хлопців під тином убили без суду і слідства. Так і цього разу, усе вирішили на свій розсуд – ту трійку, дописавши в списки, відрядили на фронт, а Голуба на шибеницю потягли за те, що перед відступом німців партизанів уночі не провів до Березного. Було йому таке завдання, і він, дійсно, його не виконав, бо ця трійка, усе пронюхавши, заманила його до себе, чимось напоїла, після чого він дві доби проспав. І що, скажете: не спланували зарані? Тільки збиралися, мабуть, німцям його здати, а коли ті так поспішно відступили, вирішили нашим. Їх і таке влаштовувало. Сашкова мати до мене сьогодні приходила і про все розповіла. – Його підняті брови вже були аж під шапкою, а очі бігали туди-сюди, не знаходячи місця, на якому можна спинитися.

– Чому ж учора не прийшла? – Горпина стояла бліда, мов стіна.

– Не знала вона, та й нам ніхто не переказав. А я все зіставив, і ось що виходить: коли ви в Тоні вечеряли, його якраз допитували, а коли додому поверталися – вже й повісили. На той час у центрі жодної людини не було, тому вішалника побачили лише вранці, та й не впізнали одразу. Коли вже роздивилися, матері переказали, а вона бігом у сільраду та давай там кричати. Тоді, може, й завагалися ті військові, але пізно вже було. Тому, залишивши в нас одного пораненого офіцера, який, кажуть, призначений головою, всі інші терміново в район подалися, – нервував дід Сава, аж під очима в нього сіпалося.

- То ходімо й ми до того нового голови, нехай знає, що наробили, - запропонувала, не вагаючись, Мар'яна.

- Зачекайте. Кому і про що розказувати? - ніби прокинулася баба Проня. - Хіба що матір підтримати, яка, мабуть, і зараз біля свого сина стоїть. Не кине ж вона рідну дитину, раз зняти не дозволяють. Призначений голова сказав: нехай ще повисить, бо вважає, що все зробили правильно.

- Ви як хочете, а я піду, поплачу біля нього та попрошаюся, він мене не раз із села до партизан возив і возом, і саньми. Відовий був хлопець, справжній боець. Заодно в сільраду зазирну, на того антихриста подивлюся, який теж брав участь у чорній справі. Чи подуріли, чи озвіріли, чи на війні крові надивилися, то тепер зі своїми воюватимуть? Що ж це коїться? - горювала Горпина.

- Не ходіть. Уже нічим не допоможете, - продовжувала умовляти баба Проня. - Усі на фронт пішли, а вас знову захистити нема кому, заберуть - і все. Пригадайте, як перед війною було - слово боялися сказати. Так надіялися, що прийде нове життя, та якби старе не повернулося. - І вона взяла під руку свого Саву.

- Мабуть, ваша правда. Подивитися можна, а сільраду - обійти десятою дорогою, - зваживши все, порадила й Мар'яна.

Отак вагалися деякий час, потім напоїли Ванька Горпининими ліками, занесли дрова, які було прив'язано до воза, і розтопили грубку. Про знайомого Сашка-партизана говорити не переставали. Тому, залишивши біля хворої дитини Дуню, яка більше не хотіла мерзнути на вулиці, вирушили до центру. А там приєдналися до невеликої групи людей, які стояли недалеко від колишньої комендатури. На шибениці, що залишилася в спадщину від німців, у хромових чоботях висів молодий парубок з чорним чубом. Люди хрестилися, коли підходили, і хрестилися, коли відходили. Довго там ніхто не затримувався і ні про що не розмовляв. Лише мати стояла і час від часу хустиною терла своє почорніле від горя обличчя.

- Ой, лишенько! Отаку мученицьку смерть прийняти! - вирвалося в Горпини. - Може, ти за наші гріхи постраждав! - почала причитати. - Та як же ми в холод тебе в лісі виглядали, а ти нам і хліба, і до хліба привозив! Та в кого ж на тебе рука піднялася!.. - Сама все на сільську раду поглядала.

- Оце так йому віддячили за добрі справи, - не міг промовчати і дід Сава, душили і його чиїсь руки. - Ще подивимося, куди поїхали ті троє. Не вірю, що на фронт. Багато лиха вони наробили ще під час колективізації, здавалося, що й земля таких носити не зможе. А вони, бач, вивчилися, керувати стали, та коли довелося захищати свою землю - до німця побігли, але й тому до кінця служити побоялися. Тепер задумали через чужу кров сухими з води вийти! Іроди окаянні! - Він тер свою шию та все щось ковтав. - Тримайся, Галю, твій син героєм був. Правду не сховати, колись усе одно всі визнають, - хоч якось хотілося йому втішити бідну матір.

- Матінка Божа теж плакала за своїм сином, коли його на хресті розпинали. Плач і ти, бо у твого сина свій хрест, - додала й Горпина. - Бог забрав його у своє військо, такі сміливі і йому потрібні! Мабуть, і там війна йде, - сама глянула на похмуре небо і задумалась.

Ще в лісі їй здавалося, що за ними слідкують з неба – то закриють від ворога, то допомогу надішлють, коли вони вже помирати збираються. Часто була впевнена – всі воюють і на землі, і на небі.

– Ходімо додому, а то біля вас багато люду зібралось, – уже не вперше просила баба Проня. – Ходімо, діду, ти перший день як удома. Боюся за тебе і за всіх нас боюся. Забирай дівчат, годі їм причитати, – вона вже благала, бо зовсім не вірила, що серед них немає тієї людини, яка через п'ять хвилин, а то й раніше про все доповість новому начальнику. «Не всі те роблять з власної волі, але ж роблять», – пригадувала ще довоєнні чутки про п'яту та десятую хату в селі.

Поверталися мовчки, кожен думав про своє.

Дійшовши до двору, дядько Михайло пішов пиляти привезену колоду, а дід Сава заговорив на буденні теми. Мар'яна знову почала бідкатися за дрова.

– Не хвилюйся, ми з Михайлом сьогодні ще раз з'їздимо та поночі привеземо, бо завтра вже ніхто нам коня не дасть, раз нова влада в селі є, – пообіцяла Уляна.

– Багато хто хотів скористатися безвладдям, а воно не вийшло. Збиралися до лісу деякі чоловіки землянки розбирати для хати, а їх усіх на фронт забрали, не дали і дня вдома побути, – сказавши, дід Сава, поглянув на Мар'яну.

– То, мабуть, у Тимохи такі плани були? – здогадалася вона.

– Так. Якби привезли, то потім і без нього склали б, але що говорити, коли нічого не вийшло. Воквати ще треба. – Він скрушно хитав головою.

– Нічого, я почекаю, дощ за шию не капає. Закінчиться війна, тоді й зробить, аби живий zostався, – ще біля повішеника вона думала про свого брата Тимофія, а потім цілий вечір.

В'язка дров трохи зігріла холодне повітря, і діти напилися гарячого чаю, але спати полягали знову не роздягаючись, бо на теплій лежанці Мар'яна поклала хворого Ванька. Сама сиділа над ним та знову співала свою коліскову.

У неділю вранці рано,
Кінь вернувся осідланий,
Вийшла з хати стара мати,
Стала коня напувати,
Як напоїть, то й заплаче,
Люляй, люляй мій козаче.

Прилягла і Горпина на полику, не знімаючи куфайки.

– Мар'яно, давай спечемо завтра хліб, бо чула, що післязавтра зранку сестри додому вирушають. Уже і я погодилася з тим – чого їм тут сидіти, коли всі думки там? Одне тільки – повертатися нема куди. Партизани

сказали, що все їхнє містечко згоріло. З тисячі трьохсот будинків лише десять уціліло, – на тих словах Горпина замовкла.

– Матінко Божа! – перехрестилася та поглянула на ікони Мар'яна. – А де ж людям жити?

У відповідь Горпина лише знизала плечима. А коли сестри опівночі знову прийшли з лісу, тепер уже з дровами, вдруге розтопили грубку та повернулися до тієї розмови.

– І де зараз моя Валя? – здавалося, що вуста самі промовили те, про що Уляна думала кожного дня відтоді, як залишила її у своїй Корюківці. – Може, на попелищах з малою дитиною? – губилася в здогадах. – Вона вся в мене пішла – бідова, то просто так не пропаде, – втішала себе вигаданим. – Скоріш за все у погребі від негоди ховаються. Де ж їм іще бути? – вона і питала в себе, і відповідала, бо всі знали інше... – Ми з нею часто не мирили, але й не сердилися довго, – хотілося їй про доньку говорити. – Люди казали, що так буває, коли характеру одного. А вже як розуміли одна одну – з півслова, – аж засвітилися її очі.

– Добре, коли ти її там знайдеш. Видужала та знову пішла в партизани чи до родичів. Де тоді шукатимеш? – Мар'яна не знала, як підвести до тієї страшної розмови.

– Піти могла тільки в Савенки до родичів. А якщо в партизани, то дитинку на сваху залишила. Таку маленьку з собою ж не забере. Та й повернулися вже партизани, – розмірковувала Уляна далі. – Я в думках уже давно там, час до купи збиратися. – Навіть усмішка торкнулася її обличчя, так їй радісно стало від тієї думки. – Якщо війна не затягнеться, то й Катюшка скоро повернеться, потім і Митя мій. – Хоча й відчувало серце щось інше, вуста говорили своє. – А ти, Дуню, чого мовчки сидиш? Додому йтимеш? – Вона перевела на сестру свій погляд.

– Піду, звичайно, тільки чомусь боюся... Не дай Боже там щось не так, як я собі надумала, – її голос аж тремтів. – Такий поганий сон наснився, нібито не про мою Раечку, але все одно...

Ще не договорила, а він знову постав перед очима – ходить порожніми вулицями свого села, а ніде ні душі, лише згодом одна жінка зустрілася, вона голосно сміялася немов божевільна. «Може, й насправді розуму лишилася? Чи дітей поховала, чи солдати згвалтували». – Дуня намагалася вгадати, дуже схожою вона була на Улянину старшу доньку.

Жінки знову деякий час сиділи мовчки. Мар'яна тримала на руках Ванька, який, відігрівшись, кліпав очима та інколи посміхався, а хлопці на печі, як і раніше, почали стріляти по німцях.

– Мар'яно, – мов із того світу почувся голос Горпини. – Невже ми її так і відпустимо, не розказавши правду? Відтягували скільки могли, куди ж далі? – Вона так дивилася, неначе на її ший зараз накинуть зашморг.

– Ви на що натякаєте? – Уляна вмить схопилася з полика. – Почали, то показуйте! – аж крикнула сердито. – Невже сестра моя рідна від мене щось

приховує? – блиснула в напівтемряві глибоко запалими очима. – Побійся Бога, у нас з тобою кров одна! – благала, відчуваючи щось недобре.

Мар'яна сто разів обдумувала цю розмову, а коли настав час, не знала, з чого й починати.

– Мужайся, сестричко, ти в нас, як ніхто інший, тверда характером, – обняла її за плечі. – Війна була поряд з нами. Раніше не повертався язик сказати правду, яку партизани в село принесли, – відчувала, як почало трястися тіло Уляни, бачила, як забігали її очі, затремтіли руки. – Кріпися, дорогенька, мені теж важко повідомити тобі... – язик не слухався, потім і зовсім затерп. – Немає твоєї Валі, – коли проказала, здалося, що з її губ злетіла сама смерть.

Почувши, бліда Уляна посунулася на лавку. Тепер від її твердості нічого не лишилося. Усі намагалися втішати, але, здається, вона нікого не чула. Обличчя зливалося з білою стіною, хололи не тільки руки, а й усе тіло.

– Дайте їй крапель яких-небудь, – налякалася Мар'яна, – дайте швидше, – дивилася на Горпину. – Невже помирає? Ой, лишенько яке в нашу хату зайшло! – причитала, не відходячи.

– Зачекай, Уляно, зачекай. – Горпина вже шаруділа у своїй торбині, шукаючи флягу. – Для хворих партизани давали німецький трофейний спирт, потім я і нашим його розбавляла, – хотілося їй пояснити. – Випий, нехай серце відпустить. – Булькнула у кухля та простягла його.

– Нічого не питиму, кажіть далі, – ледь ворушила Уляна посинілими губами.

Потім посунулася з лавки та впала на коліна перед образами.

– Ідіть усі в іншу кімнату, швидко туди! – наказала Мар'яна дітям, аби вони не налякалися. Сама знову підійшла до сестри.

– Хочу знати все від початку й до кінця. – Уляна благала мов із того світу. – Я витримаю, – зігнулася в поклони до самої долівки.

– Може, іншим разом або завтра. – Зустрівшись з її поглядом, Мар'яна замовкла, лише згодом знову почала, затинаючись: – Ще Тимоха розказував, як німці спалили всю вулицю, де жила Валя зі свекрухою, та й не тільки їхню. Людей зігнали в колгоспну клуню і... зав'язали двері, – останні слова вона прошепотіла, не маючи сили вимовити голосніше.

Уляна зойкнула і простягла до ікон свої руки:

– За що?... За що ти, Господи, так над моєю дитиною?... Та чим же ми так розгнівали тебе?

Не знайшовши і там відповіді, заголосила так, що аж стіни здригнулися. Її ніхто не наважувався спиняти, даючи матері виплакати страшний біль. Коли крик почав стихати, вона сама витерла мокре обличчя і звернулася до Мар'яни:

– Розкажи ще раз, я про дитину нічого не чула.

Перелякана Мар'яна, поглянувши на Горпину Петрівну, лише похитала головою.

- Мабуть, я продовжу, їй така розповідь не під силу, - наважилася Горпина. - А ти не помреш? - Придивлялася до її обличчя. І лише коли Уляна захитала головою, стала говорити далі: - Мучениця твоя Валя, а з нею і дитинка - янголятко маленьке. Німці всіх дітей відбирали і на очах батьків розстрілювали, багатьох у колодязь кидали. Твоя Валюша прив'язала дитинку до себе, і німці штовхнули обох у клуню. Коли підпалили... - Горпина замовкла, їй теж не вистачало сили розказати про те страхіття.

- Дуже кричали? - Вони ледь розібрали Улянині слова.

- На всю Корюківку. - Горпина й собі заголосила.

Уляна раптово затихла і мов закам'яніла. Навіть не чути було, чи вона дихає. У цей час хтось постукав у вікно. Коли Мар'яна відчинила двері, до хати зайшов дядько Михайло. Спинившись на порозі, він мовчки переступав з ноги на ногу.

- Олію для каганця приніс, щоб у темноті не сиділи, - сказав по хвилі й, поставивши його на припічок, знову відійшов до порога. - Тут таке діло: повертався з бригади, а Тоня якраз вискочила з хати, хотіла по тебе бігти, - дивився на Горпину. - Просила передати, щоб не затримувалась, щось невідкладне почалося. Розумієш, на що я натякаю? - Сам то на Горпину, то на Уляну зиркає.

- Це до Наді треба йти, - здогадалася Горпина. - І все тобі в одну мить. - Заметушилася складати свої мазі та порошки в торбину.

Мабуть, інші розмови трохи відволікли Уляну, і вона, тримаючись за стіл, підвелася. У хаті було напівтемно, горіла лише лампадка перед образами.

- Дай мені випити, що ти там пропонувала, - простягла руку.

Дядько Михайло, налякавшись того голосу, одразу вискочив у сіни, а Горпина подала їй невеличкого кухлика зі спиртом.

- Пий скільки зможеш і лягай на полику, щоб я знала, що ти в порядку. Бачиш, тут про смерть, тут тобі про нове життя - і все в одну хвилину.

Метляючи торбиною, сама не йшла, а слідкувала за кожним Уляниним рухом, роздумуючи, що їй тепер робити. Лише згодом, коли Уляна, витерши хусткою обличчя та добре висякавши носа, полізла на полук, Горпина пішла у двір, поспішаючи слідом за Михайлом. «І чому часто так буває - тільки одна невідкладна справа, тут і друга де й береться, ніби комусь завжди хочеться закрутити все в один клубок. Не могла та Надя зачекати хоч цю ніч. - Їй шкода було Уляну і вона картала себе за те, що покинула її в таку лиху годину. - Ще руки на себе накладе, - чомусь думалося про найгірше. - І чому я не сказала, щоб її з хати не випускали», - навіть збиралася повернутися.

- Проведи мене до Тоні, - нарешті попросила Михайла, - темрява така, що не довго й баночки свої побити. Теж ковтнула б спирту та на піч полізла, у

самої страх як погано на душі. Тепер роботи до ранку вистачить. Але тут якось розродимось, а от Уляна бідна жінка, і як їй все оце пережити?

- Я б теж допоміг, тільки не знаю чим, - почувся голос дядька Михайла, який усе зрозумів. - Як відійде, підводою туди відвезу, коня десь випрошу, навіть серед ночі поїду, бо самій туди не можна - серце розірветься. Добре, що й ти того не бачила.

Він завжди був неговірким, а після приїзду з партизанами й зовсім мовчазним став.

- То й доказуй, коли почав, - спинилася Горпина серед дороги.

- Невже сама не зрозуміла? - буркнув невдоволено. - Тільки чомусь про це ніхто не говорить. - Він теж не збирався, аби не такий випадок. - Коли німчугани розпочали в Корюківці свою каральну операцію, більшість партизанських загонів Федорова поблизу розміщалися. Не могли вогню не бачити, який, мабуть, і в Чернігові видно було, а крик точно чули, бо я ж не глухий був. А от чому не прийшли на допомогу? - Він замовк і щось зважував. По хвилі у неї спитав: - Не знаєш?

- Ні, забожитись можу. - І вона вже хрестилася.

- Тоді зовсім дурна. - У таких випадках Михайло не добирав слова. - Ти ж була серед них і все повинна знати - як хороше, так і погане, - відчувалося, що він добрався до правди. - За два дні всіх жителів розстріляли і спалили. Хоч чула, скільки їх було? - Здавалося, що він зараз трястиме її за петельки.

- Ні, не чула, - ледь проказала.

- Близько семи тисяч, самі корюківські партизани говорили! - майже крикнув дядько на всю вулицю.

- І вони не прийшли на допомогу? - аж верескнула Горпина переляканим голосом.

- Готові були, команди чекали, а її не було, Федоров якраз у Москву літав. Правда, нічого б не змінилося, якби й там був. І раніше не було такого, щоб ішли на карателів. Головне для партизан - диверсію вчинити, збурити всіх у тилу, а про те, щоб захищати мирних людей своїх, і мови не йшлося, хоча всі знали, що за одного вбитого німця де десять, де сто мирних людей убивають. У Корюківці за одного тисячу призначили - так їм надокучили партизани.

- То скільки ж, на твою думку, партизанів у лісі було? - хотілося і їй зрозуміти все до кінця.

- Більше двох тисяч. Не рахував, але чув від інших, які про це теж пошепки говорили. - Михайло важко зітхнув.

- Сім тисяч убієнних! - ледь проказала Горпина. - А вони знову пошепки? - у цю мить вона, дійсно, не розуміла людей. - Ще скажеш, що НКВС

партизанами керував, – вона й досі не могла стверджувати про те однозначно.

– А хто ж, як не вони? – Він сплюнув спересердя тягучу слину та відкашлявся.

– Скільки ж карателів було, не чув?

– Десь до півтисячі. Звісно, що немало, але впоралися б, якби захотіли.

– То невже побоялися?

– Тьху ти, дурна баба все-таки, – аж скипів Михайло. – І що ти там робила, коли нічого не второпала? – колов її своїми словами. – Ще в сорок першому, як тільки-но пройшов фронт і в окупації все притихло, комусь хотілося, щоб у тилу якомога більше звірств німці чинили. Усі мали боятися їхнього режиму, щоб було жахливіше, ніж той голод, який ми пережили, репресії та розстріли. Кумекаеш?

– Ну й дурень ти, до чого додумався. Це ж треба! – Штовхнула його руками.

Хотіла навіть плкнути в обличчя, бо й душу перевернув своїми словами. Стрималася лише тому, що всередині ніхто не протестував, навпаки – причаївся десь у куточку і збирався погодитися.

– Хоч і темно, але нічого їх розпускати. – Сердитий дядько Михайло вже збирався вдарити її по руках. – Чим більше німець вистріляє хохлів, тим советам краще. – Для неї це було просто відкриттям. – І про таке думав. Самим потім менше роботи буде, бо не вірю, що все зміниться. Не вірю, і все. – Здавалося, що він говорить крізь сльози. – Ми мов зайві на цій землі. Розумієш? – Трусив її за плечі, так йому хотілося, щоб вона погодилася з кожним його словом.

– І правда! Ні одному, ні другому не нужні. – Горпина кусала свої губи, тільки б не закричати.

– Думаєш, Михайло мовчить, то нічого й не розуміє? – Він уже відчув, що вони на одному боці. – Оточили містечко рано-вранці та давай усіх на вулицю виганяти, а ті спішать, думають, що перевірка документів. – Він ніколи не був таким красномовним, і вона його слухала з відкритим ротом. – Заганяли німчугани людей, мов худобу на бойню, – групами по 50 та по 100 чоловік: кого в школу, кого в церкву, в клуню, колгоспну контору, ресторан. Убивали з кулеметів, потім палили, було й живцем, як про Улянину дочку розказували. І треба ж було тому Ступаку заручників із в'язниці визволяти? Із-за двох чоловіків усе зчинилося. А що? Командирові партизанського взводу все дозволялося. Правда, хто б не пішов, коли там сини рідні? Ще й дружину перед тим німці розстріляли. Врешті хлопців своїх він усе-таки визволив, сам тільки втекти від кулі не встиг. Але дорого його сини людям обійшлися!

– Ой як дорого! – хитала і вона головою. – Сім тисяч старих і малих? – знову повторювала ті цифри, які відтепер залягли в її пам'яті надовго. – Що ж тоді на фронті творилося, коли в окупації нікуди було подітися ні від чужих, ні від своїх? – Тепер її мозок швидко складав усе до купи. – Ми ще

раніше від Корюківки могли полягти чи погоріти. До цих пір не можу зрозуміти, як уціліли, – і тоді, коли Костя помічника коменданта вбив, і коли партизани пальне зірвали та пограбували. Наші люди тільки тепер отямлюються та кажуть, що чудо сталося. Думають, що Лаврентій за нас молився. Інакше й наші б кістки на попелищах валялися. Буде він лежати біля Феодосія в Чернігові, ось подивись. – Вона вже давно вбачала в ньому непросту людину. – А що, навіть святий Миколай колись простолудином був.

– Чи й не чудо! На початку то було, німець тоді ще не знав, як себе вести, а це ось – першого і другого березня, уже ім жарко у нас стало, – аналізував дядько Михайло минулі події. – За Корюківку кажуть так: такої трагедії світ ще не бачив. – Зараз він повторив те, що сказали партизани після тієї гарячої німецької каральної операції. – Правда, світ, може, й не бачив, а нам різне доводилося. Ти тільки того... – спинився, придивляючись до Горпини, – не кажи нікому, бо, може, що й не так.

– Бач, тепер і ти назад, сказав і налякався. Теж мені козак. А слово не горобець, вилетіло, то не піймаєш. – Їй зовсім не хотілося замовчувати таке велике лихо.

– Чого мені боятися? – Хоча і вважав Михайло себе сміливим, але з часів розкуркулення та страшного голоду постійно хтось його стримував. Він сердився на себе, але вуста часто самі неначе зціплювалися. – Ти не храбрися, – відповів їй, – того, що сталося, все одно не вернеш. Іди та своє роби. Он тебе вже серед дороги виглядають, – буркнув та знову, ставши тим мовчазним Михайлом, якого вона знала, повернув назад.

Антоніна, зустрівши Горпину Петрівну ще на вулиці, щось прошепотіла їй на вухо, і жінки швидко пішли до хати. Ще не переступивши поріг, Горпина почула нові крики і схопилася за голову.

– Тихо, Надю, тихо, бо піду назад. Голівочка й без тебе на шматки розривається. Ну, і що ж ти, моя дитино, виробляєш, усю сорочку на собі порвала? Заспокойся, це тільки початок, – витираючи її мокре обличчя, лагідно примовляла. – Давай помолимося Матері Божій, вона заступниця наша, – вклала в її руку маленьку іконку. – Багато діток народилося з нею, вона дуже давня, ще моя бабуся з нею пологи приймала. Народимо й ми, – запевняла. – Я все приготувала, все знаю, зі мною тобі нічого боятися. Он і Тоня не так давно народила. У неї там така причина була, можливо, вона тобі й розповідала, але тоді я дуже боялася за неї. Ти б бачила, як вона мужньо все витерпіла. Що й говорити – жінка партизанського командира! – Сказавши таке, Горпина швидко замовкла, пригадавши недавню розмову з Михайлом.

Вона й сама часто над тим думала, але чомусь не вірила до кінця, списуючи все на розбійників, яких часто люди теж за партизан приймали. Сьогодні мов полуда з очей спала. «Чому ж ми зайві на цій землі? Між двох вогнів потрапили. Чим же все скінчитися може? Невже всіх у могилу зведуть?» – навіть таке крутилося на думці. Приголомшена, вона ходила по хаті, то поглядаючи на Тоню, то відволікаючи перелякану Надю, яка не переставала тремтіти. Але дійсно – це був лише початок. Коли прокричали перші півні, породілля вже марила, крутила головою на мокрій від поту подушці,

поривалася вставати, після чого безсило падала назад. Усе частіше Горпина ловила себе на думці, що і Надя божеволіє. «Дві труни може бути за одну ніч... Не доведи Господи!» – молилася й за Уляну до самісінького ранку.

– Який страшний погляд! Чому він на мене так дивиться? Мені страшно... – Її навіть лякав Надин божевільний погляд, який вона кидала по хаті. – Я молоденька, а він здоровий і ситий, – різко переходила на шепіт, ніби комусь на вухо. – Як звучить питає... – застигло на мить обличчя нерухомо. – Надя!!! – закричала на всю хату. – Куди мене тягнете? Я не хочу! Я поранених спасати мушу! Он їх скільки! – тремтіла вона, ніби й зараз виривалася з чиїхось цупких рук.

– Господи! І ця помирає, – ледь сказала Горпина. – Отче наш! Іже еси на небесі. Да святиться ім'я твоє, да прийде царство тває, да будет воля твая... – поспішала читати молитву.

– Не чіпайте мене, ви п'яні! То й що, що генерал! – знову кричала Надя на всю хату. – Мені боляче! Мені... Мамо!..

– Царю небесний, приїди і вселіся в ни, і очисти ни от всякія скверни... – читала Горпина вже наступну.

– Я застрелю тебе. – Надя різко перейшла на страшний шепіт. – Ви гвалтівник, а не герой, – підняла праву руку і ніби цілилась у когось біля дверей. – Ти не прокинешся, ти більше ніколи не прокинешся, – шепотіли їй до крові покусані губи. – Не можу, не можу натиснути, – знову тряслася в гарячці. – Тоді й мене вб'ють. Вони тут, вони за дверима, його охороняють. А хто тепер я? – намагалася схопитися, потім впала на подушку і зовсім стихла.

– Тоню, давай удвох, пропаде ж дівка, – і собі тремтіла Горпина. – Мені ще такого не було. Треба рятувати хоч дитину. Я зараз рушником видавлю, а ти приймай її на свої руки, іншого виходу в нас немає. Тягни за ніжки, як теля в корови, тільки потихеньку, я вже давно намацала, що не голівкою піде. Приймай, не бійся... – не замовкала Горпина, бо не могла обійтися без помічниці. – От молодець! От яка ти молодець! – підхвалявала, і в самій тремтіли руки. – Нарешті хлопчика ми піймали! – ледь тримаючись на ногах, доводила свою справу до кінця. – Тепер бризкай святою водою та швидше повертайся, дитя вже мити треба, – підганяла Тоню, яка витирала рушником їхні змучені обличчя, подавала теплу воду та хвилювалася, щоб вистачило сил у них обох, адже до ранку вони дуже ослабли. Але втома відступила, тільки-но дитинка почала кричати. Спинившись, вони дивилися на те пташеня, у яке Бог якраз вдував душу. Розплющила очі й Надя.

– Нехай покричить, нехай усім розкаже, що народився, заодно легені розправить. Ми поморилися, а йому найтяжче було на світ Божий потрапити. Здається, всі впоралися, – примовляла Горпина, розглядаючи малюка. – Слава Богу, все на місці, і ніжки довгі та стрункі, тож хороший воїн буде. Ще й понеділок сьогодні, а з нього світ починався, – її обличчя торкнулася надзвичайна радість. – Як назвеш його, Надю? Михайликом би треба. Скільки подій у нас із цим празником пов'язано! – придивлялася до неї і знову не могла зрозуміти – чи повернулася свідомість, чи й зараз ні? – Синок гарний, у тебе пішов: і носик такий, і навіть пальчики на ручках, – знала Горпина, яким ключиком відкрити серце матері, тому й використовувала весь

свій життєвий досвід. – Це він зараз синюватий, бо старався дуже, а через місяць таким красивим стане – не впізнаєш, через два – уже агукати до тебе буде, у три голівку триматиме, а в чотири почне на ноги спинатися, – її не полишала надія, що вона все ж виведе Надю з того стану своїми словами. – Годуватимеш його; жінка найщасливіша, коли дитинку свою груддю годує. – Помітивши, як Надя усміхнулася, вона полегшено зітхнула. А коли вимучена породілля заснула, обнявши рукою загорнуте немовля, Горпина й собі примостилася на лежанці. Один Бог знав, що вона була найщасливішою, прийнявши ще одне дитя Боже.

По обіді, залишивши породіллю на Антоніну, попрямувала додому. Зайшовши у двір, побачила Мар'яну, яка поралася в хліву.

– Як Уляна наша, кажи одразу? – Як не важко їй довелося, все ж не забула за неї.

– Заслабла від горя, не їла, не пила і не вставала навіть, – почувла у відповідь.

– Як не е, а жити все одно доведеться, живим ніхто в могилу не полізе. – Горпина знала, що найтяжчими є перші хвилини. – Умовлятимемо й сьогодні, жалітимемо словом, аби хоч трохи легше їй стало. Згодом воно попустить, навіть з горем усі звикаються, – це вона й по собі знала. – Ходімо до хати, страшенно хочу їсти. Чи в тебе нема чого? – Мабуть, уперше в житті вона просила.

– Усі горшки в печі перевернула, тож довелося знову розпалювати та борщ варити. Ото такий ранок був – самі нерви, – хвалилася Мар'яна. – Дітям по шматку хліба дала, а сама й крихти до рота не поклала. – Вона все на небо поглядала. – Вітер піднімається, отже, знову погода мінятиметься. Хоч би тільки дощ не пішов, бо й так холодно дуже. Солдатикам нашим тепла погода вкрай необхідна. – Якими б не були їхні власні біди, а за своїх бійців вони, здається, ніколи не забувають. – Окопи ритимуть, і ночувати просто неба доведеться. А в нас... Тільки німця погнали, одразу й терпець увірвався – так захотілося нормального мирного життя. І коли тільки все скінчиться? – Вона знову поглянула на небо і не могла зрозуміти, чому Бог так довго зволікає зі своїм рішенням.

– Діждемося, – хотіла Горпина радісно сказати, але, важко зітхнувши, замовкла. – Ванько, козак наш малий, одужав? – спитала, придивляючись до Мар'яниного змарнілого обличчя.

– Повеселішав, і лобик уже не такий гарячий.

– Слава тобі, Господи. – Горпина, повільно переступаючи стомленими ногами, пішла до хати.

Через декілька хвилин уже помішувала в мисці гарячий пісний борщ, сьорбала його та підхвалявала. Уляна й собі почала ворухитися на ліжку.

– Чому про Надю нічого не розказуєте? Хто ж народився? – видно, намагалася хоч на хвилину забути за своє.

- Знову хлопчик. Поменшало чоловіків, то самі хлопці народжуються, - повідомила з гордістю Горпина. - Правда, багато загинуло, то коли ще та рівновага відновиться. А цей гарний, не худий, незважаючи на такий час, і не слабкий. У Тоні набагато слабший був. - Вона не замовкала, аби тільки її слухала бідна Уляна. - Намучилися ми з нею. - Про те, що чула від Наді, вирішила нікому не говорити. Вона багато таємниць носила в собі, цю також сховала якомога далі. - Вистояла баба Горпина і цього разу, правда, якби не партизанська моя загартованість, то і я могла б поряд лягти, - сказавши, задумалася, звідки ж взялася сила. - Зі своєю старістю всю ніч над нею простояла, аби тільки нічого поганого не сталося, бо Тимофієві обіцяла. Тож і забавляла, і умовляла, і крутилася, мов муха в окропі. Повертало вже на те, що ані її, ані дитини не буде. Та на все милість Божа. А от його вона й не знала, може, тому й життя не в той бік пішло. Городські вважають нас забитими людьми, але вони помиляються, ми осмислено життя розуміємо.

- Ой, не кажіть такого, Горпино Петрівно, ми теж грішні люди. Нібито все й розуміємо, а не дай Бог чого, як оце з Улянкою сталося, то можна й розуму лишитися, - зірвалося з Мар'яниних уст.

- Надумала, коли про таке бовкнути. - Горпина навіть стукнула ложкою по столу. - Гріх таке говорити, - сердито поглянула. - Уляна дуже сильна жінка, голодовку пережила в тридцять третьому. Коли тоді розуму не лишилася, то тепер усе переживе. - Вони й досі всі свої події порівнювали з тим тридцять другим і тридцять третім. - Страшне, звичайно, горе, але на те й розум Бог дав, - не зводила очей з Уляни, яка тремтячою рукою ледь несла ложку до рота. - Пам'ятаєте, Лаврентій говорив, що просто так і волосина з голови не впаде, - додала ще й про нього, бо йому тут усі вірили. - Життя, думки, вчинки - усе пов'язано, усе переплітається. А ви, грішні люди, розплітайте та думайте: чи за гріхи, чи во благо, як піп Федот каже. У святих книгах написано, що настане той час, коли живі заздритимуть мертвим. То, може, якраз про цей час писалося? - пильно поглянувши на всіх, Горпина знову згадала розмову з Михайлом. Але цього ранку думки так швидко змінювалися, що й сама ледь встигала за ними. - Наді ще того не зрозуміти, а Уляна переплаче та чекатиме Катю і Митю. - Вона відчувала, що й тут своїм словом зробила вже багато чого. - Думаєте, мені легко? Усе кудись іду, когось рятую, буває, і не хочу, але нікуди подітися. Сказати, що роблю це за якусь нагороду, то ні. Останнім часом зовсім ні з чим повертаюсь. Навіть борщ у вас соромно просити, бо й у вашій хаті багато не заробила. Ви мене зрозумієте пізніше, коли до моїх літ доживете. Покидає мене силюнька, діточок своїх вже давно немає, чоловіка - ще з громадянської, а я стала вже не та. Боюся старості, бо нема до кого голови прихилити. Хилю її до вас, до Тимофія, до Антоніни, ви ж мене прийняли, і бачу, що не чужа я вам. Погані думки і в мене бувають, але жену їх від себе. Бога боюся, та й людям відмовити не можу, ото і тиняюсь так по хатах зі своєю торбиною. - Їй сьогодні й самій хотілося, щоб її пожаліли. Як ніколи відчувала, що захитався той твердий стрижень, який весь час її тримав. - Пам'ятаю, як перший раз попросили поїхати до партизанів, - пригадувала вона, - оглянути поранених. Я так не хотіла, так не хотіла, а мені немов на вухо хтось нашіптував: «Схаменися, Горпино! Що ти Господу скажеш, коли час твій настане доповідати про діла свої? Люди на межі життя і смерті, тебе як Бога виглядають, а ти тут роздумуєш». Взяла після того свою торбину та й поїхала.

- Вам буде про що доповідати, бо ви людям допомагали. Не кожному дано так прожити. - Мар'яна ніжно обнімала Горпину та свою Уляну. - Для чого тільки про борщ говорили? Ми ж одна сім'я. І ділити нам нічого, та й нема у нас нічого.

- О! Коли було б що ділити, то не були б ми такі добрі та рідні, - посміхнулася Горпина, збираючись лізти на піч. Вона ще й там про це думала, поки й задрімала.

А Мар'яна, взявши граблі та лопату, через межі пішла на свій город. Там було все своє і все дуже рідне. Неподалік від спаленої хати залишилася липа, від спиляних вишень та слив виросла поросль, на якій у наступному році вже будуть ягоди, а перед молодим вишняком пишалася калина. Цієї осені це був великий кущ, на якому рясніли червоні ягоди. На тлі все того ж чорного попелища, відгородженого від вулиці невисоким тином, молодий кущ червоної калини був ніби свідком її життя. Тільки кине на нього оком, так він про щось і нагадає, тільки підійде, так він і посміхнеться до неї. Так було й сьогодні - зриваючи та складаючи в кошик ягоди, яких торкнулися перші заморозки, згадала, як колись Федір посадив невеличкий паросток. Любив, коли взимку на голих гілках висять червоні ягоди. Під час пожежі кущ зламали, і ось від кореня знову відросла їхня з Федором калина. Згадавши про чоловіка, вона спинилася, а перед очима аж спішать один поперед одного епізоди минулого життя. Нічого, що калина росте тепер біля попелища, головне, що вціліла, відросла, значить, повернуться і вони сюди всією сім'єю, житимуть новим життям, - ледь усміхнулася.

- Якби ти знав, Федю, як мені погано без тебе, - зажурено хитала головою, - як скучили за тобою діти, як любить свого батька маленький Ванько, цілючи фотокартку, - прошепотіла, неначе її чоловік стояв перед нею. - Як я шкодую, що не сказала тобі про своє кохання, - схилила голову та аж засоромилася, - плачу часто вночі, згадуючи, як ми з тобою дружно робили всю роботу, згадую і твої поцілунки, - аж ковтала сльози. - Болить від того серденько, ой, як воно болить! - Навіть його здивовані очі розгледіла. - Так, про кохання Федю, - впевнена була, що це найбільше його здивувало. - Ти теж думай про нас, дасть Бог, зустрінемося, все-таки не загинув, а пропав безвісти, - доводила йому й собі також. - Молюся за тебе щодня і діти моляться. Повертайся швидше. Хоч без рук, хоч без ніг, але повертайся, - наказувала йому. - Чуеш?

Замахала калина гіллям, зашуміла й липа, а вітер, піднявши у повітря чорний попіл, жбурнув його прямо на Мар'яну.

- Усе одно повернемося, - сказала вона сердито, мружачи заповилені очі.

Після того понуро побрела на город. Робота сьогодні валилася з рук. Дужчав вітер, продуваючи наскрізь тіло через далеко не теплу одежину, поривами свистів біля вух. Він знову погнав по небу осінні хмари, де зграями літало чорне вороння, шукаючи теплішого місця на зиму. Поскладавши в'язки з картоплинням і соняшничинням під хлівом, вона ще раз поглянула на свою калину, на свій молодий вишнячок, який нині чорнів від тих птахів. «Дерев високих немає, мабуть, і цій пташині ніде сховатися від негоди», -

подумала і, зачинивши хвіртку, пішла до іншої хати, яку в цей час також вважала своєю. «Після війни все одно треба свою будувати й обов'язково на цьому самому місці, щоб усе було, як тоді – і калина у вікно заглядала, і липа на Трійцю пахла до самісінького ранку», – такі думки солодко пестили душу і сушили сльози. Про те думала і перед сном, коли можна було хоч хвилину побути наодинці зі своїми мріями.

2

Пізньої осені працювали в полі навіть по холоду. Коли нарешті встановилася погода, аж бігли туди, аби зібрати все, що лишилося. Одного такого дня перед обідом, побачивши на дорозі велику групу людей, що йшли за п'ятьма возами, на яких також сиділи військові, придивлялися та гадали: хто ж такі?

– Здається, солдати неспішно йдуть і без зброї. Може, полонені? – показувала на них Марія Коваленко, що помітила першою.

І всі жінки, як по команді, кинувши свої заступи, якими копали картоплю, побігли до дороги. «Може, то наші чоловіки?» – раділа кожна. Згодом їхні погляди почали гаснути, а руки опускалися, бо своїх вони там не побачили.

– Хлопці, ви хто такі й звідки йдете? – питали хором.

– Поранені ми, під вашим Березним із німцями билися, та ще один бій був недалеко від Чернігова. Убитих багато, а нам пощастило. Зараз на Олександрівку в госпіталь прямуємо.

Розчарування одразу минуло, тепер вони й цим були раді.

– Ми чули, два дні гуркотіло! – знову майже хором. – І літаків туди багато летіло, як наших, так і німецьких. Говорили, що все містечко перемісили, навіть у нас земля двигтіла. – А самі їх розглядають.

– Нічого, погнали німця далі. Неохоче, але тікає, – посміхалися солдати.

Від їхніх поглядів і посмішок оживало щось у душі жіночій. Одразу не таким чорним здавалося поле і не таким сірим небо. Стукало серце у грудях, і давно забута млість розливалася по тілу.

– Дайте хоч одного поцілувати, – пробиралася до них Христина.

– Наші ж ви рідненькі! – Осмілівши, жінки обіймали солдатів.

Серед них навіть упізнали декого, хто їхню Березівку звільняв. А метнувшись за торбинами зі своїми харчами, пригощали їх молоком та картоплею.

- Поісти ми не проти, бо під Березним у таборі нас погано годували, та й лікували, сказати по правді, не дуже. Тому й захляли, - розповідали солдати.

- Чому ж у нашому селі не просили? Правда, й давати вже нема чого, німці що могли позабирали, своїм самі повіддавали, - хотілося їм виправдатися за свою бідність.

- Просили, аякже, істи ж то хочеться. М'яса у вашої баби Коржихи на Соломахівці наїлися, - пригадавши, чомусь кривилися. - Люди до неї направили, кажуть, вона перед відступом німців молоду телицю зарізала, щоб ті з собою не прихопили, - тепер розповідали жартома. - Баба не відмовила, тільки від м'яса вже не той дух ішов, каже, що солі ніде було взяти. Пересмажила його, щоб зовсім не засмерділося, але наш брат солдат завжди голодний, то ми й таке поїли.

- Їжте, дорогенькі, що в нас є, а по дорозі знову просіть, то так і доберетесь, - поки радили жінки, вже й навкруги возів ходили, де сиділи й лежали поранені бійці.

- Ми ваше з собою заберемо. Якщо після того м'яса все добре буде, тоді й з'імо, щоб харчі не перевести, - і про таке вони жартома. - Спасибі, дай Боже вам своїх діждатися! - дякували, оглядаючись.

- А скоро війна скінчиться? - схаменулися жінки, забувши про найголовніше.

- Скоро!!! - розкотилося по всьому полю.

Колона віддалялася, а жінки ще деякий час стояли на дорозі й махали їм своїми хустинами. «Скоро! Скоро! Скоро!» - свистів вітер, ніби повторюючи слова. І жінки стояли мов заворожені, насолоджуючись почутим.

- Дорогенькі молодички, пропустіть ще одного! - кричав хтось позаду них. - Та дайте хоч подивитися на вас! Хто такі будете? Свої чи чужі, - не вгавав солдат із перев'язаною рукою. - Чого такі худі стали? - находу встиг помацати кожну здоровою рукою. - Був би час, я б... ой! Розігнав вам кров, а то обличчя сині, мов пупи курячі, - намагався їх розвеселити.

- Та це ж Петро, Антипа Ювженка син, тобто Шурочки-перекладачки брат, - першою впізнала його Мар'яна.

- Петро, наш Петро! - кинулися жінки до свого земляка. - Солдат із фронту, наш, березівський! - тягли до нього руки, аби хоч доторкнутися.

- Та обережно ви, сороки-білобокі, не чіпляйтеся, бачите, рука прив'язана. Був би здоровий, залишився б хоч на одну ніч!.. Гей-гей! - махав їм, поспішаючи за своїми, бо ті були вже далеченько. - Не сумуйте, я хоч на день прийду в село; якщо не відпустять, то втечу з госпіталю. Бувайте здорові! - кричав він, усе рідше оглядаючись.

- Чому ж ми про Шурочку нічого не спитали? - схаменулися лише зараз. - Чи жива вона?

- Жива, - запевняла Мар'яна. - В іншому селі в родичів переховувалась, ніхто не говорив, де саме. - Навіть вона до останнього не знала, що та молоденька дівчина на партизан працювала. - Отак майже два роки витримала! - дивувалася й зараз. - Вона тут, а батько і брат на фронті воювали. Яка тільки сім'я! - не лише вона, все село ними пишалося. - Це ж іі дід нашу двоповерхову школу будував ще до революції, - переказувала розповіді діда Сави. - Змурували з цегли один поверх, а тут зі Стольного на Низівку великий пан іхав - Мусін-Пушкін. Чули про такого? Спинився, розпитав, хто буде земську школу. А взнавши, що не буде другого поверху, велів покликати наших панів та й каже: «Не жалійте грошей, люди добрі, бо ваші діти тут ще помістяться, а онукам уже ніде буде вчитися». Пообіцяв дати дерев'яні балки з російського лісу, і навіть сказав, коли їх забрати в Низівці з потяга. Наші не повірили, однак поїхали і привезли. Так і збудували двоповерхову. Той пан за свої балки і копійки не взяв.

- І для чого вони йому, аби в кишені брязкали. Дід Кирило казав, що в пана було десять тисяч десятин землі, - пригадувала Христина. - Не тільки у Стольному, а ще в багатьох селах і хуторах. Він із роду багатих Безбородьків. А звання таке довге, що й вимовити не зможу. Одне знаю: граф він, якийсь его превосходительство.

- Нема вже давно ні графа, ні его превосходительства. Якщо встиг за кордон виїхати, то, може, і живий залишився. Та як би там не було, нам школа залишилася, і за те йому спасибі, - продовжила розмову Мар'яна. - Тепер ще й наші онуки там навчатимуться.

- Була б вам школа, мало не підірвали іі, - насупилася Марія та насунула хустку майже на брови, бо ще часто ввижались ій німці. - Партизани хотіли іі підірвати, коли на першому поверсі в німецькому госпіталі серед поранених якийсь обер-лейтенант лежав.

- Те вже минулося, - махнула рукою Мар'яна. - Ціла наша школа, дякуючи діду Саві й тій Шурочці, яку ми сьогодні згадували. Дивно виходить: дід будував, але й гадки на мав, що колись його онука порятує ту школу.

Розговорившись про минуле, вони за роботою ще довго згадували давні часи, а потім і недавно пережите, ніби їх випустили із в'язниці. Усе погане хотілося якомога швидше викинути зі своєї пам'яті. Тріпотіла тепер душечка, мов молода ластівка крильцями, навчившись літати. А потім мліла від думки про свого чоловіка - як зустрічатиме, що скаже та як він поцілує.

- Скоро! Скоро! Скоро! - повторила Христина. - Кричать ще й досі чи то мені вчувається? - шукала очима солдатів у полі.

Радісно посміхаючись, вони брудними руками протирали очі. Раділи і вдома та надіялися на владу. Як вона їм не дошкуляла, а вони знову чекали хорошої, яка за них горою стане. Навіть самі дивувалися - і що за люди ці українці, що тільки їм не робили, а вони зла не тримають, усе позабিরали, а вони тільки б робити, голодом морили, а їх знову багато.

- Коли наші повернуться, ми ще більше дітей народимо, - сміялася Марія Коваленко. - Усього буде багато, то хто ж його істиме?

- Свої тепер у владі будуть, інакше й бути не може. Не життя настане, а рай земний. - Христина аж слину ковтала, так їй добре було від тієї думки.

- Нехай списані з фронту покерують, поки наші справжні солдати повернуться! - Хотілося і Мар'яні того майбутнього, якого вони чекали.

Зовсім скоро пересвідчилися, що то були лише солодкі мрії. Нова влада в селі була, але колгоспними справами ніхто майже не займався. Зерно, яке вдалося на полі зібрати, лежало в клуні і пріло. Як не порожньо було в людських коморах, та колгоспне ніхто не крав, боялися, згадуючи довоєнні роки. Люди доробляли дещо в полі й у селі також - вичистили і вимили клуб, за ним приміщення школи, чекаючи команди про навчання дітей. Про події з фронту не чули з тих пір, коли провели останніх бійців разом із партизанами. Радіо ще мовчало, а німецьких приймачів уже не було.

- Ти, Мар'яно, дарма бідкалася, що у нас безвладдя. Учора привезли з райкому голову колгоспу, раніше три було, тепер один керуватиме, - повідомив дід Сава, йдучи під вечір із центру.

- А ви звідки знаєте? - цікавилася вона, переходячи дорогу з відром води.

- Таких, як я, голова сільради - отой безрукий, якого ще після наступу залишили, - викликав до себе, а прибулий, нічого не знаючи, теж підпрягався. Крім мене, Никифорович там був, Юхим, Ольга, жінка поліцай, і ще декілька чоловік. Писали пояснення, як і чому пособляли німцям. Хто не вмів, той просто хрестик поставив, сам не знаючи за що.

Тепер Мар'яна розгледіла стомлене і стурбоване обличчя діда Сави. Вона й сама була ошелешена почутим. Думки про надумане хороше життя враз кудись поділися, а перед очима, як часто було, знову з'явився німецький комендант і місцеві поліцаї з нагайками. Здається, навіть відчула, як болить після них усеньке побите тіло. Навіть плач маленького голодного Ванька вчувся, бо кров замість молока з грудей текла.

- Так ви ж із партизанами! І папір у вас є! - одразу затремтів її голос.

- Забрав він мій папір, а пояснення все одно писати змусив. І так мені повіяло тими давніми пережитими роками, коли будь-хто в шкіряній куртці міг тебе вбити. А коли я проговорився, що відбував строк після розкуркулення, то він більше і розмовляти зі мною не захотів, - спокійно, але понуро відповів дід Сава.

- А як звати тих начальників? - поцікавилася Мар'яна. - Я навіть не знаю імені того офіцера, що вже місяць тут головує.

- Вік би не знати! Знову не по-нашому розмовляють, знову чтокають. Члени партії, мабуть, бо я за ці роки і забув за партію, а вони тільки сьогодні разів п'ять про неї нагадали. «Під керівництвом комуністичної партії наша армія пішла в наступ, під керівництвом розбила ворога...» - повторював їхні слова. - Під тим керівництвом ми оце до такого дожилися, - він зиркав на всі боки. - Можливо, мене той папірець і спасе, а Никифорович - явний ворог народу, Юхим також. Дядько Михайло теж у халепу потрапив - надумав,

де норов свій показувати, сперечався, показував свої поранення, які отримав ще в громадянську, то вони прикрили його в тій кімнаті, куди німці арештованих кидали. Замкнули двері, ще й варту поставили. І, скажи тоді, чим вони відрізняються?

- Яку варту? Для чого? - Мар'яна не могла нічого зрозуміти.

- Хто знає. Якогось пораненого солдата. Тільки чого так круто беруть? - дивувався дід Сава. - І чомусь дружки Івана-п'яниці, якого тітка Лисавета собі в зяті бере, біля того начальника крутяться. Усі тверезі, й головне, що теж за партизанів себе видають. Не пішли з ними на фронт, бо поранені в той час були. Отаке вигадали. Ніби зараз пізно. Уже всіх підібрав військкомат: і молодих, і підстаркуватих, а ці знову вдома отираються, ще й матері їхні бігають біля нового начальника. Немов мухи спасівські - ти їх відганяй, а вони знову лізуть. Улізли і до цього, придумали як. Сьогодні вже порядки наводили в хаті, де новий начальник житиме.

- І де ж він житиме? Хто взяв його? - перепитувала Мар'яна, не перестаючи дивуватися новим подіям.

- А ніхто. Житимуть, мабуть, удвох у хаті твоєї вчительки, якій ти молоко носила, бо голова сільради ще приміщення собі не шукав, де працює - там і спить.

- А якщо вона з дочкою повернеться, чоловік з фронту прийде, та, мабуть, і син живий? - нагадувала Мар'яна про сім'ю їхнього фельдшера.

- Про них узагалі ніхто не згадує. Зараз робота там кипить - усе мийуть, рушники вішають, мабуть, і їсти варитимуть.

- Щось дуже мені Лисаветиними порадами повіяло. Це тільки вона могла таке заколотити. Що робиться! Він чужий, нічого не знає, а вони Бога не бояться. Як же тепер бути? Треба збори збирати, там усе й розкажемо.

- Та говорив я про збори. Не тільки про себе хвилювався, усіх захистити хотів. Але він не зрадів моїм пропозиціям. Говорить: сам знаю, що робити. - Розгублений погляд діда Сави втупився у чоботи. - Гарячі хлопці дуже, і якщо наш Михайло голову не опустить, то навіть не знаю, чим воно закінчиться.

- Ото діждалися влади! Що ж робити? У кого допомоги просити? - Розгублена Мар'яна аж руки на грудях схрестила.

- І в кого ти її проситимеш? Усі наші воють. - Дід знову блукав поглядом по бідненьких хатах, які стояли, мов сироти при дорозі. - Ще оцю заразу німецьку взув, старий дурень. Грязюка до коліна, а взути нічого, - знову розглядав свої чоботи, ніби вперше їх бачив. - Тільки глянув на них той голова, так одразу його і закрутило, - махнув він рукою та насунув шапку майже на самі очі. - Піду я, бо ні ів, ні пив, та й ноги гудуть. Ранок вечора мудріший. Переночуємо, а вранці, може, щось зміниться.

Мар'яна, не розуміючи багато чого, вірила і не вірила почутому, повторювала дідові слова і дивилася йому вслід, поки він не звернув до своєї хати. Зайшовши й собі додому, почала переповідати почуте Горпині.

Довго радилися, а переспавши з новою бідою, вирішили зібрати групу бідових жінок і самим сходити до того начальника.

- Раз наша влада, то ми й розкажемо, бо чоловіки лаяться не вміють. А ми якщо разом, то кого завгодно введемо на чисту воду. - Вона аж розчервонілася від надуманого. - Заодно і про хлопців-посібників розтолкуємо. Нехай знає, що за голуби біля нього туркочуть. - Ці новини так зачепили її за живе, що вона аж кричала на всю хату. - Сором який! Не сказали тоді представникові військкомату, надіялися, що самі розберуться, а воно он як вийшло! Не бути по-їхньому! - розмахувала руками та сварилася пальцем.

Наступного ранку о дев'ятій годині вони вже стояли під кабінетом начальника в приміщенні сільської ради. Коли зайшли і почали говорити, то вже не було в них того гніву, але бажання вивести правду залишилося. Збиралися говорити толком, не як на вулиці, а вийшло все одно по-сільськи - перебивали одна одну, перекрикували. Віктор Петрович, як його було звати, сидів за столом і грізним своїм поглядом показував, що йому такі делегації не до вподоби. Кілька разів голосно обривав їхні розповіді, а вони далі продовжували. Відчуваючи, що не добре все виходить, Мар'яна попросила вислухати її одну. І вже після кількох сказаних речень він її спинив:

- Зачекайте, громадянко. Де ваш чоловік зараз? - мов окріп на голову вилив, від чого вона аж стрепенулася.

- Де ж йому бути, як не на фронті, - відповідала по-бойовому, - і пішов туди з першими. А оті хлопці, які біля вас трутяться, видаючи себе за партизанів, не пішли. Ховалися від своїх, коли брали, потім від німців, а тепер героями вилізти намагаються. Невже ви їм повірили? Усі в селі їх знають - злодії вони і п'яниці. А нам, бачу, не вірите. Можливо, хтось уже встиг інше розказати? Тоді спитайте в людей.

- У мене ще одне питаннячко: де працював ваш чоловік до війни? - Голосно, мов, на допиті донеслися його слова, а потім добрався і холодний погляд примружених очей.

Мар'яна ніколи не була на допиті, Бог милував, але багато що про те чула. Десь ізсередини піднімався гнів, хотілося його вдарити отією важкою чорнильницею, яка тут стояла ще відтоді, коли вона розписувалася зі своїм Федором. Але затремтіла душа і кудись сховалася, тільки холод у грудях про неї нагадував.

- У Гомелі, в депо. А до чого тут він? Ми не про нього... - В самої перед очима Федір, з розсіченим обличчям сидить під тинном. Так і було, коли більшовики все їхнє майно позабирали, залишивши порожніми і клуню, і хлів.

- Досить, з вами все ясно. Ви, значить, з куркулів, - повернув він її до реального життя.

- Та які ж ми куркулі, - обурилася від такої несподіванки. - Була у нас земля, ми її самі обробляли, уся сім'я працювала. Та й коли те було? За царя Панька, як зараз кажуть.

- Мене це зовсім не цікавить, - знову різко обірвав її військовий. - У вас тут півсела куркульні, - ошелешив присутніх.

Після таких слів вона стулила уста й опустила руки, мовчки дивилася на цього нового начальника, який ходив по кабінету туди-сюди, мов перед шеренгою бійців. Але, отямившись після почутого, наважилася знову дещо сказати:

- Ми розуміємо, на фронті вам нелегко було, а ми вдома від окупантів натерпілися, то якось же треба нам спільну мову знайти. От і прийшли до вас за допомогою, як до рідного. То чому ж ви нас ні вислухати, ні зрозуміти не хочете? Чи ви думаете, що ми брехати зібралися? Тоді скликайте збори, нехай люди скажуть і про нас, і про тих, кого ви вчора допитували, заодно про тих, хто біля вас крутиться. Там усе визнаєте - хто на партизанів працював, хто з партизанами та червоною армією в село повернувся, коли німців гнали. Ще такого не було, щоб у селі люди правди не знали.

- Більше нічого не хочу чути! - Голова знову обірвав розмову. Стояв широко розставивши ноги, а руку тримав на кобурі з пістолем, точнісінько так, як це робив німецький комендант. - Ідіть додому, я вас не кликав! Чи ви теж захотіли до того дядька, то це ми організуємо! Збори ім! Сам я рішаю, сам! - спинився навпроти Мар'яни та свердлов і своїми злими очима, від чого в неї аж волосся на голові хустку піднімало.

Горпина Петрівна, яка до цього часу стояла мовчки, й собі не стрималась:

- Ви, Вікторе Петровичу, прибули в село до людей, тому повинні розібратися в наших справах по-справедливості. - Сама, нервуючи, все терла руки.

Військовий почервонів, мов прапор, який знову стояв у кутку цієї кімнати, як до війни. Розтулив рота, щоб, мабуть, вигнати всіх, у тому числі й Горпину Петрівну, але вона перебила:

- Раз так діло пішло, то хочу повідомити: я особисто знала командира партизанського загону і замполіта, сама два роки в загоні була, поранених лікувала. Тому маю право говорити з вами на рівних, хоч я і не член партії, і не маю такого військового звання, як у вас.

Було й до війни так - забуде вона про страх і випалить те, що думає. Пошкодувати може потім, але й то не завжди. Тоді сидить у хаті й чекає, коли за нею прийдуть. Так і зараз - замовкла і принишкла, хай буде, що буде.

Голова ганяв свою самокрутку по губах, дивився на простих селянок і все щось зважував. Потім, змінивши тон, запросив немолоду партизанку Горпину сісти, а всіх інших - розійтися по домівках. Жінки вийшли, але розходитися не збиралися. Стояли неподалік від спаленої будівлі клубу і чекали.

- Горпина молодець! - хвалила Марія. - Нас би він усе одно не слухав, бо ми баби сільські, він таких, мабуть, і за людей не вважає, - розмірковувала по-своєму. - Треба було Тоні першій починати, та одразу: я жінка командира розвідки партизанського загону. Отут би йому і заціпило, - здається, рада була, що хоч зараз таке надумала.

- Ви що, дівчата, мій Тимофій, Мар'янин рідний брат, він же теж із середняків, - нагадала Антоніна. А йому, здається, вже хтось про кожного розказав, тільки на свій лад.

- Чи важко здогадатися? То матері отих молодчиків, про яких ішла мова. Точно вони. Прибирали хату Олександри Данилівни Маркової, рушники вішали, вже ніби і своїми стали, то й поговорили як ім треба, - уміла довести своє і Мар'яна. - Коли їх послухає, тоді простак, неначе бабів хитрих не бачив.

- Щось я нічого розумного від нього й не почула. Дурень він. Були б наші чоловіки вдома, він би так не скавав перед нами, - зробила такий висновок Христина.

- Забулося вже, дівчата, що бачили таких начальників і раніше. І чоловіки нічого зробити не могли. Усі сиділи мовчки, як миші в норах. Чи не так? - дивилася Мар'яна на них своїми синіми очима, біля яких за останні роки залягли зморшки.

- Вийшла! Вийшла! Випустили! - зраділи жінки, дивлячись у бік сільської ради, де по східцях гордо спускалася Горпина Петрівна.

- Чекайте, вона сама прийде. Не бігайте, а поведітьесь достойно, тоді, може, і слухати вас будуть, - наставляла Тоня своїх жінок по ланці, які вже рушали назустріч.

- Усе ж, дівчата, не дарма приходили, - задоволено зітхнула Горпина. - Не знаю, як вам, а мені здалося, що ми довго з ним говорили. Розказала, як агітувала Саву в старости на прохання партизанів, і про Никифоровича, і про інших слово замовила. От тільки про Михайла погано виходить, - глянула то в один бік, то в другий, неначе хотіла пересвідчитися, чи ніхто їх не підслуховує. - Скаржитесь начальник, що Михайло його ображав, а ще вбити погрожував, тому він його в райцентр відправив, - майже шепотіла. - Якщо дядько і гарячкував, то невже ж таки його за це покарають? - по очах видно було - журилася. - А взагалі розмова була неприємна, - вирішила зізнатися. - Отак боролися, тепер своє довести не можемо. Усе тіло в мене тряслось. Спочатку він косував, а коли сказала, що піду пішки в обком партії, який Федорова залишив на окупованій території для створення партизанського руху, і розкажу про все, одразу по-іншому заговорив. Повідала йому, як партизани зв'язок з Москвою тримали, може, не знає. Декілька прізвиськ назвала тих воєначальників, які з Москви прилітали. Я їх не бачила і не знайома була, а на нього ті прізвиська справили велике враження.

- А як же про тих хлопців? - допитувалася Марія.

- Говорила, що коли не відправить на фронт, то жінки самі їх піймають і відвезуть у районний військкомат. Усіх беруть, то нехай і цих. То ж ви мене підтримайте, коли що, - сама пригадала про бабські бунти, які були у двадцятих роках. Чоловіки у в'язниці, а вони з вилами проти влади йшли. - Треба про це людям розказувати, нехай говорять. Як не будемо гуртуватися, знову нас заклюють поодиночі.

- Дай Боже нашому теляті та вовка з'їсти. - У Мар'яни було погане передчуття, яке її ніколи не зраджувало.

По дорозі додому весь час сперечалися, лаяли того Віктора Петровича, який воював, а життя не знає, пригадували і довоєнний час. На тому й розійшлися. Коли Мар'яна з Горпиною зайшли до своєї хати і стали діставати обід з печі, на порозі з'явився дід Сава. А тільки почали про розмову з начальником, як забігла й Антоніна.

- Горе, Горпино Петрівно! Горе сталося! - захлипала ще до того, як рота розкрила.

- Та кажи швидше яке? Хіба можна оце так жити? Ну, що там?

- Наді ніде немає. Мої хлопці Тимошку в колисці гойдають, а її дитя лежить на ліжку в іншій кімнаті та плаче. Діти кажуть, що тьотя вийшла і більше не заходила.

- Так-так... Втекла наша Надя, - хитала головою Горпина. - Оце вам за вашу доброту! - У її здивованих очах застиг подив. - Я ж, здавалося, і до серця добралася, і любов до дитини розбудила, а ні, втекла... Чомусь таке передчуття було у мене з першого дня. От вам і горе. Чуже дитя, а горе все одно наше.

- Вона кинула, а вам кидати ні на кого, - не міг змовчати дід Сава. - От і думайте, як бути. Дитинка - це не лялька. І нагодувати треба, коли голодна, і полікувати, коли хвора, і одягти, і взути, - видно було, що й він розхвилювався.

- А то ти нам, діду, розкажи, бо ми не знаємо, що біля дитини багато клопоту. У Тоні своїх вистачає, а в Мар'яни - повна хата, тільки я бездітна, але я вже сама собі ладу дати не можу. Коли Надя не повернеться, не знаю, що й робити, - журилася Горпина.

- Ладно, народилася в моїй хаті, то нехай росте, кому ж вона потрібна при нашій бідності, - заспокоївшись, погодилась Антоніна. - Якось проживемо.

- І то так. Молодець. Ми допоможемо! І люди допоможуть! - зраділи жінки, що якось воно вирішиться.

- Ага, понадійся. Може, день чи два, а потім усі забудуть, - махнув рукою дід Сава. - Так завжди було. Кричать, поки горе свіже, а звикнуть, то й не згадають. - Сам видивлявся у вікно. - Сонце червоне дуже на заході, і небо мов кров'ю полите, - коментував побачене. - Добре, коли на мороз та на вітер, - зробив такий висновок. - Раз вітер, значить, нова погода. Куди ж тільки повіє... - міркував біля порога, збираючись додому. - Тут сам не знаєш, що робити, а ви про малу дитину. Дай Боже перезимувати вдома, - щоб про своє нагадати, зайшов здалеку. - Це для мене буде велике щастя. Бачите, як мало людині треба! - умів він у всьому знайти головне. - Спасибі тобі, Горпино, і тобі, Мар'яно, і всім жінкам нашим також дякувати буду, що клопочетеся про мене. Це буде і ваша перемога. - Чи були в нього мокрі очі, вони не бачили, але здогадувалися. - Така в мене доля, щоб весь час бути на межі життя і смерті, - проказав ніби з останніх сил. - А звикнути до цього не можна, бо весь час жити хочеться. Коли все відходить

і я знову повертаюсь до нормального мирного життя, то мені й моя маленька хатинка раєм здається, і любов до людей ще більшою стає, і пташку я чую, і небо бачу. Ось таке мое життя, дівчата. – Він знову шапкою протер своє обличчя.

– О! Розвів, уміючи. І так наплакалися, а ти знову сльозу видавити хочеш, – скривилася Горпина. – Це тобі спасибі, Саво, що не побоявся німців у ті роки і став на захист наших людей. Ніхто не знає, що б могло статися. А те, що зараз, – все минеться. Спи спокійно, лише папір свій з підписами заberi, бо то твій найважливіший документ. Сьогодні одному довів, завтра другий хтось прийде, а показувати вже нічого. Ото біда буде! – радила йому.

– Спокійно спатиму, коли й Михайло вдома буде. Радий би йому допомогти, та не знаю як.

– Після нашої розмови той начальник сам повинен Михайла нам повернути. Коли ні, то я до нього знову піду. У Чернігів не ходитиму, там нас ніхто не чекає, – Горпина зажурено хитала головою. – То я так, аби хоч чимось його налякати, – аж посміхнулася. – Думала, ще Савиного червоноармієця пригадати, та забула його ім'я. Він знову, мабуть, біля високої влади, а може, навіть генералом став.

– Микола він, – сказав дід не роздумуючи, неначе часто про нього говорив. – А прізвище і я забув. Правда, дочка моя Маня... Хоча й не згадує, але думаю, що не забула. – Дід замислився, пригадуючи, як червоноармієць колись його врятував. – Піду відпочивати. – Прочинив двері в сіни. – Радіо в мене, дівчата, заговорило, то заходьте послухати. – І дід почав переставляти стомлені ноги через високий поріг.

Невдовзі пішли розмови по селу про те, що радіо передавало. А передавало воно про бої на Дніпрі. Не дуже вірили чужим переказам, щодня перепитували в діда Сави та Кирила, який, незважаючи на вік, ще ходив на роботу. До того, що чули, додавали свої думки і переказували іншим. Тому й виходило, що про бої, почуті по радіо, говорили всі, але по-різному. Часто сперечалися, доводячи свою правду. Серед різних новин жінки на вухо одна одній передавали й таке: «Якась партизанка народила в селі нагуляну від Тимохи дитину і залишила її Тоні. Надумала собі, що вона в нього одна така красива. Нехай няньчить, раз не чуже їй те дитятко, бо тій партизанці ніколи, треба за Тимохою поспішати». Антоніна спочатку не звертала уваги, а потім прийшла до Горпини Петрівни зовсім з поганим настроєм.

– Ну де оті розмови взялися? Може, воно так і є? Тимофій же сам просив вас забрати оту Надю і допомогти. Тож виходить, що він її давно знав? А я у свою хату пустила, дитину своїм молоком годую, – ледь сльози стримувала.

– О, наслухалася! – скривилася Горпина. – Щоб ім язика повсихали! Їх ніяка війна від розмов не спинить. Ти для чого всю оцю нечисть збираєш? Дорогою вони познайомилися. А тут мало не забув про неї, бо то Тимошку носив та всім показував, то розписувався з тобою. Ще скажи, що він гуляка. По доброті своїй не міг відвернутися від людини, яка в горі, такий він є. А з

Надею це так і було. Ти сама чула, про що вона марила, – заспокоїла її. – Збиралася застрелитися! Подумати тільки!

– Вибачте мене, нерозумну, кров у голову вдарила від дурних розмов. – Тоня аж почервоніла від сорому. – Все було так добре, і я така щаслива, а тут ця Надя... І де вона на мою голову взялася? Правда чи ні, а ті розмови так прилипнути можуть, що й за все життя не відмиєшся.

– Усе минеться, тільки здається мені, що хтось воювати з нами став. І знову я грішу на Лисавету, але тепер вона не сама, знайшла собі помічниць – матерів отих молодчиків, що біля начальника трутяться, зараз це ціла компанія. Коли два роки всі головигнули перед окупантами, не до вигадок було, а тепер швидко взялися за старе діло. Але й то нічого, прийде коза до воза, – посміхалася Горпина, – подітися їй нікуди, в ноги падатиме. – Здається, вона була задоволена. – Нехай поговорить, а живіт з кожним днем підпирає все більше. Ось тоді я своє слово і скажу, – примруживши очі, тішилася надуманим. – А ти йди додому та живи спокійно, було б від чого плакати. За чужу дитинку Божа подяка сама в хату прийде.

– Ага, вас послухаєш, то можна одразу в монашки йти.

– Для чого? Ти тут спробуй до Бога наблизитися та добро робити. Тут мабуть складніше.

– Я все зрозуміла. – Не можна було сказати, що вона заспокоїлась, але, попрощавшись, пішла з хати.

– Було б через що себе зводити. – Горпина встигла ще й таке докинути наостанок.

А сама задумалась про людей і про себе, про вчинки і про наслідки, про заздрість і про хвороби і ще багато про що, бо все те було їй відоме.

Село завжди жило за своїми законами, і розмови між людьми робили свою політику – когось засуджували, когось виправдовували, хтось ставав героєм, а хтось – зрадником, когось люди проклинали, а когось – звеличували. З роками все це забувалося, але могло й піднятися на поверхню з бездонної людської пам'яті. І про це вона розмірковувала того дня. Її думка була легкою і гострою ще й зараз. За якісь хвилини вона могла дістати зі своєї скарбниці безліч подій, перекинути їх і так, і сяк, навіть побачити тих людей і почути їхні розмови. Спостерігати за своїм весіллям, за вінчанням, за молодим, уже законним чоловіком, як він засинає, обнявши її, і як просинається вона в його обіймах. Хоча й було це недовго, зате вона й зараз дякує Богові, що в її житті було кохання. Діставати і ховати, пам'ятати й забувати, здавалося, що це просто, без ніяких таємниць, але для неї це було щось неймовірне. Інколи навіть літак у небі її не так дивував, як те, на що спроможна її пам'ять. Можливо, саме тому й жилося їй не так важко. У неї було своє розуміння життя. Вона з ним не народилася, не запозичила в когось і не купила, воно прийшло з роками само по собі. Але не для того, щоб сама себе тішила, а щоби навчала інших, підказувала, радила, аби всі, хто поряд з нею, збагачувалися душею, не опускали руки і не впадали в крайнощі. Вона відчувала себе стрижнем тієї родини, хоча

нікому про те не говорила. Ніколи й не хвалилася, як багато прийняла новонароджених діток на свої руки. Знала лише вона, що й потім не зростали вони без її уваги. Не було в селі такого двору, куди вона не заходила. Десь лихо – і вона там, неначе випадково йшла у своїх справах і тут почула. «Може, вам чимось допомогти?» – були її слова замість привітання. І так усе життя – сьогодні тут вона, а завтра там, неначе за кожного відповідає. У чорній одежі або в сірій, як послушниця Божа, несла свій хрест і не скаржилася. Боялася лише самоти і гніву людського. І дуже любила, коли серед тієї буденності, яка щодня поряд, трапиться такий випадок, який сколихне її, – серед декількох тисяч людей вийде наперед одна і покаже, на що здатна Божа людина. У часи війни таких випадків багато було, але й цей її теж подивував.

Одного вечора, коли надворі вже стемніло, хтось постукав у їхнє вікно. Мар'яна, не питаючи, побігла відчиняти двері.

– Це я, Ольга, поговорити з вами хочу, – вагалася на порозі.

– Заходь, раз прийшла так пізно, значить, справа є важлива, – здогадалася Мар'яна, зачиняючи двері.

– Спасибі вам і на тому, багато хто зі мною і здоровкатися не хоче, а ви до хати запрошуєте, – дякувала, ставлячи на стіл глечика з молоком. – У мене корівка є і молочко добре, якщо не гидуєте, то носитиму. Мені одній багато непотрібно, тож роздаю. Вчора Тоні віднесла.

Ольга ще не договорила, а діти вже стояли біля столу і чекали Мар'яниного дозволу.

– Коли не зайве, то чого ж відмовлятися. Діти ростуть, а наїдатися дуже нема чим. – Одразу наливала їм у кухлики. – Їх і серед ночі розбуди, вони молоко питимуть. А ти кажеш, гидувати. Придумала таке! Ми й самі за ним прийти можемо, та й діти прибіжать. Сідай, поговориш із нами, розкажеш, як живеш, чого прийшла, – показала на лавку. – Мабуть, не просто так.

– Боржниця я твоя, ти вступилася за мене, а я й досі тобі не подякувала, – сама не зводила очей з Мар'яни. – Думала, що тепер мене ніхто й за людину в селі не вважатиме, ще довго доведеться за гріхи чоловіка розплачуватись, але неправда, світ не без добрих людей. Нехай тобі Бог здоров'я дає за твою доброту. – Ольга вклонилася перед Мар'яною до самого пояса. – Я ще одну справу надумала, – ніяк не наважувалася про те сказати.

– То й говори, не бійся, ми тобі не вороги, – аж шию витягла Горпина на лежанці, чекаючи новини.

– Була в Антоніні, а там дитинка маленька кинута, так вона мені приглянулася, – в самі аж очі засвітилися. – А якби я попросила, ви б довірили мені? – поглянула на жінок, які ще нічого не зрозуміли. – Чи прийде мій синок з війни? Хтозна, – від хвилювання вона аж повітря хапала. – А так була б я не сама. Та коли б і прийшов, то виріс би йому братик. – Ольга дивилася на Горпину і на Мар'яну, які й досі не могли второпати, про що то вона. – У Тоні й своїх дітей повна хата, а тут ще оті розмови, – продовжувала Ольга.

Усі сиділи мовчки. Мар'яна відклала вбік солдатську шинелю, а Горпина – гімнастерку, які одразу після визволення роздавали по хатах латати.

– То ти кинуту дитину просиш, чи що? – перепитала Горпина. – Тільки вчора говорили про неї, а сьогодні оце таке... – Вона задумалась. – Мишком його назвали самі, бо матері було все одно, – сказала та знову задумалась. – Ти, Олю, немолода жінка, вимотана отим чоловіком, чекай кінця війни, прийде твій Ляоня, і будеш тоді онуків рідних няньчити, – мовила й аж завмерла, хотіла почути, що ж вона далі про те говоритиме.

– Значить, відмовляєте, – поглянула розчаровано. – Нема довіри до мене й у вас. – Так їй зле стало, що вона аж зігнулася. – А я повірила у вашу щирість, особливо в Мар'янину. Якби вона не захистила мене тоді на площі, коли за коси тягали та били, я б точно тут сьогодні не сиділа. Розстріляли б наші, і Ляонечку мого також, – скривилася від жалю та потягла край хустини терти мокрі очі. – Мені й сорока ще немає, – додала щодо свого віку. – Вибачте за дурну розмову, я й так зрозуміла, що все одно жінкою поліція до останніх днів своїх залишусь. – Скривлений рот, сльози на кілочку, в грудях аж пишчить – не плакала б зараз, а ревіла, мов ображена дитина. – Такі, як я, в інші села подалися, – сказала трохи заспокоївшись. – Тут ім і вікна б'ють, і дітей обзивають, а мені вдома жити хочеться, тільки світ побачила, – почала розвертати свої чоботи до порога.

– Годі тобі дурниці говорити, – не витримала Горпина. – А про дитинку не нам рішати. Може, Надя повернеться, все-таки мати.

– Тоді віддам, у матері дитя забирати не стану. Ви сміятися будете, але в мене таке відчуття, що то мій хлопчик народився. Може, він нікому й не потрібний, а мені здається, що я не встигну і його заберуть. – Ольга дивилася на жінок так, неначе доля її вирішувалася цієї миті.

– Надумала вона про нове життя з манюсінкою дитиною! Чудна ти якась, Олю! – Горпина говорила одне, а думала зовсім інше: «Ось вона та єдина, що вийшла наперед. Такою пишатися треба. – Навколо розруха, бідність, а вона про нове життя... – сама від неї не може відірвати погляд. – І які ці люди різні», – почала хитати головою.

– А що, і справді, кому кинута дитина потрібна? – дивилася то на Мар'яну, то на Олю. – А вона сама просить, – додала по хвилі.

– Нехай, бо можуть і в дитбудинок забрати. Спробуй потім його там знайти. А з нею не пропаде, – видно було, що Мар'яна радіє.

Коли Оля посміхнулася, вони побачили її сяюче і добре обличчя. «Ти ба, така вродлива і, дійсно, ще молода, – знову побігли думки в Горпининій голові. – Чого терпіла того диявола? А куди подітися було, раз така доля дісталася, – сама й відповіла. – Хоче нове життя розпочати... Самоти боїться...» – здогадалася, бо й сама про те думала.

Ольга тим часом дивилася на них і чекала остаточного рішення. Вона раніше мало з ким спілкувалася, тільки вийде, було, на вулицю, впоравши худобу, а чоловік уже кричить на неї з двору. Так і прожила, не про любов думала, а про те, як би менше кулаків дісталася. Тепер інша справа – можна і на

вулицю, і на базар пройти, от тільки люди часом проходу не дають. Чи коли забудуть?

- А що ви скажете, Горпину Петрівно? Бачу, що на моему боці, але вагаєтесь, - допитувалась несміло.

- Дивуюся, як Бог усе управляє. - Горпина полегшено зітхнула. - Дав дитинці життя і не забув про неї. Знайшлася людина, і сама її просить. Після війни багато сиріт буде, а ніхто їх не шукатиме. І як бідні діти житимуть? А на Мишка нашого мати, значить, знайшлася. То чому б не віддати? Тільки гляди, воно ж зовсім маленьке, з ним ще клопоту та й клопоту.

- Нічого. До весни підросте, а влітку на повітрі та на сонечку все виростає, - зашебетала Ольга, вже цілуючи Горпину Петрівну і Мар'яну.

Знову сяяло її обличчя, і на щоках з'явився легкий рум'янець, якого вони в неї ніколи не бачили.

- То я завтра зранку і заберу його додому, потім треба ж буде записати в сільській раді. Ви підете зі мною? Бо там зараз нетутешні керують. Скажуть: «Де взяла?» Ще, дійсно, заберуть у сирітський будинок.

- Підемо, Олю, не залишимо тебе, не бійся. Та й брати його нікуди. Де вони ті сирітські будинки? Обов'язково підемо, - запевняла Горпина Петрівна.

Забравши свого глиняного глечика та попрощавшись, Ольга пішла додому.

- Ти бачила, Мар'яно, як змінилася жінка? Правду каже - мов на світ народилася. То це ж тільки два місяці на днях буде, як без того ката. Жила неначе у в'язниці. І зараз не гуляти біжить, а дитинку просить. Охайно вдягнена, обличчя молодше стало, краса на ньому з'явилася. Побула в нашій хаті, і ми з тобою тією радістю перейнялися. Просто ніхто її раніше не знав, а яка хороша людина. Нехай їй Бог допоможе.

Знову поставила біля себе лантух з гімнастєрками та галіфе і почала міркувати про людей: «Як багато їх бачила, а вони всі такі різні. Та все ж їх важко згуртувати, поки півень не клюне, бо кожен своє любить понад усе. А от з пантелику збити набагато легше. Так і живуть - хтось і за інших думає, а хтось без кінця воду каламутить, треті лише за себе. А яка б величезна сила була, коли б разом!» - Вона це ще в молоді роки зрозуміла, у громадянську. Замислилась, а далі давай уважніше розглядати солдатську одіж.

- Дивися: цей поранений був, а цього, бідолашного, землею прикидало, а ось цього вбито - дірка проти серця і кров, - показувала Мар'яні.

- Шийте мовчки, я й сама те бачила. Першу партію навіть нюхала, бо здалося, що Федором котрась пахне. - Раніше вона соромилася зізнатися.

Згодом записали Мишка в сільській раді, похрестили потай у отця Лаврентія в холодній малесенькій хатинці, коли той провідував монахинь Дяковичів.

Напророкував новонародженому: в багатстві ростиме, в пошані житиме, а помре героєм на великому Майдані. Ольгу любитиме як рідну. Раділи його словам, запам'ятавши тільки хороше. Мар'яна хрещеною матір'ю була, а Горпина – хрещеною бабусею. Отець Лаврентій уже давно в монастирі жив, у село лише інколи навідувався. Побачивши його на дорозі, всі люди, як і колись, вискакували зі своїх дворів і просили благословення, вважаючи, що село вціліло тільки завдяки його молитвам.

Після хрещення Мишка пішли до Ольги на хрестини. У двір заходили несміло, бо ніколи там не були. Але все тут їм сподобалося, все вражало порядком і чистотою. Двір для худоби був відгороджений невисоким парканом, із-за якого виглядали гусочки, качки, кури. У кінці городу паслася прип'ята на стерні корова. Посміхалася гостям і підбілена хата. А переступивши її поріг, жінки ще більше здивувалися.

– Ольгу, то це ж музей якийсь! Оце так краса! Я теж люблю ткати й вишивати, але таких візерунків не маю! – не припиняла і Мар'яна крутити головою на всі боки.

– Я їх сама придумала, – хвалилася Ольга, кладучи Мишка в ліжечко.

– А нитка яка тонка в тебе, як же ти таку робиш? – цікавилася Горпина, оглядаючи скатертину на обидва боки.

– Оце була моя єдина втіха, – зізналася господиня. – Вечори взимку довгі, з дому я нікуди не ходила, то пряла, ткала, вишивала, ще й синок допомагав, він теж багато чого вмів. А що вам сподобається, я і вас навчу.

Вони й далі дивувалися, навіть здавалося, що такої щирої жінки давно не зустрічали. Тож смачно наївшись борщу та пшоняної каші, взявши з собою хліба дітям, Мар'яна і Горпина Петрівна пішли через городи на свою вулицю.

– Ото двір, ото господарство! – дивувалися ще й дорогою. – Неначе війна його не торкнулася. У нас шість курок та п'ять качок, а в неї десятка по два, мабуть, – ніяк не могли заспокоїтися.

– А вона, дійсно, його не торкнулася. У нас і цього літа забирали все з городу та з хліва, тому маємо те, що залишилося. А в неї ніхто не забрав – усе й виростало, – міркувала Горпина. – Але яка господиня! Отакі руки має! – все нахвалялася вона Ольгу. – Оце вона без нього все прибрала та вивісила, він і того не дозволяв. Усе добро в скрині лежало. Раніше і я чула від її сусідів, що вона весь час щось робить, а той – то п'є, то їх ганяє. Рушники п'яний сокирою на колоді рубав. Тепер їй би хорошого чоловіка, то ще б жити та й жити. Але все ж дружина поліцая, то хіба хто переночувати прийде, – зітхнула важко, бо таким їй здавалося Олине майбутнє.

– А он і наші всі біля дідового двору стоять. Мабуть, про дядька Михайла щось говорять. Ходімо скоріше, може, щось нове почуємо, – показала Мар'яна на двір діда Сави.

Намагалися йти якомога швидше, а ноги запліталися. Навіть махали руками, аби їх побачили. Коли вийшли зі стежки на вулицю, довелося ще відхекуватися декілька хвилин.

- Доброго вам здоров'я! - звернулися, підійшовши ближче. - Як справи ваші? Що про дядька чути? - одразу про головне.

- Нічого, - понуро відповіла Анюта. - Ми з Никифоровичем ходили на Восківці до родичів, а звідти й до райцентру добралися, але взнати нічого не вдалося. Сказали, що направили якогось дядька разом з іншими на Чернігів. А куди, з ким і чому, ніхто не говорить. - Вона то смикала свою спідницю, то хустку - нервувала. - А ще чули, що забрали всю нашу трійку на фронт, навіть Івана-дурника. Лисавета і розписати його з дочкою не встигла. - В її давно почервонілих очах зблиснули радісні вогники. - Бач, добилися все-таки. - Хоч це її заспокоїло.

- От і правильно, нехай повоюють! Нехай хоч трохи пороху понюхають, - радів і дід Сава. - А ти не плач, якось воно буде, - втішав Анюту, мов маленьку.

Він ще довго стояв на вулиці. Хто проходив чи проїжджав, спинялися біля нього, бо того дня він розказував про бої на Дніпрі.

- Не просто німці відступають. Поки наші підійшли, вони закріпилися на правому березі. Мости підірвано, а ті, що залишилися, - заміновано. Але прорвуться! Наші війська зараз інженерні частини мають, плотів нарobili, пристроїв різних, а мостів таких, що по них уся техніка, навіть танки на той бік Дніпра перебратися можуть. - Він так упевнено про те говорив, що ні в кого й на мить сумнів не з'являвся. - Тільки солдатам усе одно дісталось. От бідолахи! Казали по радіо, що фронт уздовж Дніпра аж на сімсот кілометрів розтягнувся. Такої великої військової операції, мабуть, ніколи не було. Війська двох фронтів на той плацдарм підтягнуті - Першого і Другого Українського. - Він аж палець підняв. - Молодці наші бійці. Аби Дніпропетровськ зберегти, вони його обійшли і в кільце німців узяли, бо ворог там у кожному будинку засів. Викурили на поле - отам можна і побитися. Дніпро як візьмуть, то Гітлеру капут, - аж махнув рукою. Він, звичайно, ще буде сили стягувати, буде ще боротися, але ми ж наступаємо!

Так і раніше було - як почне дід про війну розповідати, то й спинити його нікому не вдається. Але й вони не проти були послухати, про наступ тим паче. Одразу сила де й бралася і ноги не йшли, а бігли.

Пізніше Мар'яна носила воду з колодязя, а дід Сава ще й досі розказував. Біля нього вже зібралось піввулиці людей.

- Ну що там? - кричав дід, упізнавши поштарку ще здалеку. - Які новини несеш?

- Листи на село прийшли! З фронту! - повідомляла вона голосно. - Ольга від сина отримала.

- А мені? Так нічого і немає? - спинилася проти неї Мар'яна. - Виходить, написали ті, яких недавно забрали?

- Пошта тільки-но пішла. Може, й ви днями отримаєте, - вона сьогодні всім так говорила, аби довго її не затримували.

Новина про перші листи вже облетіла все село, і тепер поштарку виглядала вся вулиця.

- А чого то ти Кирила під руку ведеш, немов до вінця? Нащо він тобі здався, вже якщо діда, то можна було б і молодшого знайти, - такими словами зустрів Тамару дід Сава наступного разу.

- Я його в сільраді зустріла, прийшов за вас заступатися. Говорить, що весь їхній куток протестує, а що робити - не знають.

- Результату від наших протестів нема ніякого, поговорили, і все, - додавав дід Кирило. - А ти все жартуєш? - поглянув на Саву.

- Ну не плакати ж.

- А ще кажуть, що школу відкриють днями, - повідомила поштарка ще одну новину. - Мало не забула: завтра із школи будуть по селу ходити і дітей записувати, - кинула, обернувшись.

- Школу то добре, тільки нема в що дітей одягти. І вдома сидіти їм більше не можна. Павло мій зовсім уже великий, не дай Бог неграмотний залишиться, - бідкалася Мар'яна. - Треба в Ольги спитати, може, в неї якась одежина є. Я б перешила, аби тільки було з чого. Тільки я про синову, бо поліцаєву і в руки брати не хочу.

- Василька теж відправляй, нічого йому по вулиці бігати, бо він весь час у шкоду лізе, - підказувала Горпина. - Уже патрони в кишенях носить. Де ото він їх набрав? - вона ніколи не була байдужою до дітей. - Правильно, Кириле, кажу? - штовхнула його під бік, бо він задумався дуже.

- Звісно, що правильно. Але хлопцям і по вулиці треба побігати, не сидіти ж їм у хаті, а то поки мужики наші прийдуть, ви їх по-бабському виховате. Просто зараз небезпечно - одному око вибило, другому руку відірвало, а вони все одно за своє. І те, що одягати їм нічого, теж невелика біда. З чого перешиєте, те й носитимуть, аби не голі. Погано було б, дівчата, якби ми ще одну зиму з німцями в одній хаті зимували, - аж налякав усіх дід Кирило. - Ті на гармошці в хаті грають, а я за хлівом із партизанами розмовляю, - пригадував пережите. - Ото було! Тільки то не героїзм. До всього звикли, навчилися і німців дурити. Якби свої не доносили, то можна було б їм голови ще раніше скрутити. Тепер пішли інші проблеми - то нам довіряють, то не довіряють... - Він аж плюнув спересердя. - Знову понасилали сюди чужаків різних. І все на наші голови. «Что» та «как», - кривляв їх.

- Підходьте ближче. Чого спинилися, не дійшовши? Чи ви там стали своїм фронтом? Мабуть, окремо воювати зібралися? - це вже іншим разом кликав Сава діда Кіндрата, який щось розпитував у поштарки, не дійшовши до його хати. - Не затримуй Тамару, їй ще довго ходити, - не вгавав. - Нам з тобою ще пишуть, - хотів він і сьогодні зі старим солдатом про війну поговорити.

- Це ти, Сава? А я тебе здалеку не впізнав, мабуть, розбагатієш скоро. І Горпину розгледів, тільки коли ближче підійшов. Ще й подумав: колись сама за тебе заміж не захотіла, тепер так і липне. І чим же він тобі не такий був, цікаво було б хоч зараз дізнатися?

- Ви тільки погляньте на цього діда, ноги ледь волочить, а що згадав. - Вона аж засміялася. - Якраз тільки про любов говорити, - не переставала дивуватися. - І як вам отаке на думку спало? - вже здогадалася, що хитрий дід Кіндрат так ім дух підняти надумав.

- Ну, а де Михайла шукати, ви й зараз не знаєте? - здавалося, навіть ляяти їх зібрався. - Чоловік не голка, знайти ж можна? Чи знову буде, як у тридцятих... - Ще не доказавши, старий Кіндрат наставляв своє волохате вухо, щоб краще почути.

- Ми не про те. Я розказую людям про наступ нашої армії. Це з радістю роблю. А про наше домашнє й думати не хочу. - Сава навіть махнув рукою. - Німцям командування їхнє втовкмачувало, що ми голодні, обірвані напівдикі люди, - все ж продовжував. - Я таке в книжечках читав, які вони своїм солдатам роздавали, мабуть, щоб до нас жалю не мали. Бо ми ж ненормальні, виходить. А свої нам теж нагадують, що ми ніхто, тобто теж ті самі - обірвані й напівдикі. - Сава аж сам злякався після такого висновку. - Пропав чоловік, а ти ще й не питаєш про нього. Що й думати? На фронт його не пошлють, старий. А там хто знає. Може, він сам нам якусь звістку дасть?

- Як одразу не знайшли, то вже й не знайдете. - Здається, дід Кіндрат аж розсердився. - Чоловік не голка, - знову повторив. - Говоріть уже про війну, а я хоч послухаю. - Ти, Кириле, слідкуєш за подіями на фронті? - повернувшись до нього свій гострий ніс та увіп'явся глибоко запаленими очима.

- Не лише слідкую, а й дивуюсь - ото яка техніка! Коли я воював, то це ж небо і земля. Тоді гарматами трохи постріляють, а в основному рукопашний бій, зараз - артпідготовка, бій у небі, потім уже танки пішли, і все інше, - порівнював набагато молодший дід Кирило.

Так стояли і наступного дня, під вечір, коли вже впоралися, щоб знову новинами обмінятися, бо відчували - зараз один день багато чого важить.

- Он Тоня від Ольги біжить, якийсь папір у руці тримає. - Дід Сава показував на стежку повз його хату. - Мабуть, лист отримала чи комусь із нас прийшов! - Усі навіть завмерли, чекаючи. - Та говори швидше кому? Не зволікай, бо й дихати вже важко! - крикнувши, Сава розтирав рукою біля серця.

- Мар'яні! - почули, коли вона вже ближче підійшла. - Мар'яні! Мар'яні! - повторювала радісно.

Усі глянули на Мар'яну, а вона стояла ні жива, ні мертва. На блідому обличчі не було видно радості, а голосу зовсім не чути. Антоніна вже подавала їй лист, а та не могла навіть узяти його.

- Чи ти зовсім з глузду з'їхала, хіба ж так можна! - гримнула на неї Горпина. - Давай я прочитаю, а ти заспокойся, - і вона вихопила того трикутника. - «Добрий день, дорога мамо! - почала, розгорнувши. - Я живий

і здоровий, чого і вам бажаю, – продовжувала голосно. – Ми зараз на обороні Києва разом із Воронежським фронтом. Частина наших березівців направили в навчальний батальйон».

– То це ж Митя пише Уляні, а на Мар'янину адресу, – першим здогадався дід Сава. – Читай далі, Горпино, читай сміливіше, – махнув їй рукою.

– «Партизан одразу відправили в діючі війська, бо ми вміємо користуватися зброєю. Зараз нам дозволили написати додому, пишемо прямо в окопах. Дядька Тимофія давно не бачив, бо він у взводі піхотної розвідки. Мене хотів до себе взяти, але не вийшло. А Миколка зі мною, Танюшу теж інколи бачу, вона поранених з поля бою виносить. Як візьмемо Київ, ще напишу. Що нового у вас? Дуже хочеться отримати від вас листа. Передавайте великий привіт тьоті Мар'яні, тьоті Дуні, Горпині Петрівні, діду Саві, його дівчатам і всім іншим. Ваш Митя».

Тільки Горпина Петрівна дочитала листа, як Антоніна вихопила його і знов перечитала. А в тому місці, де про Тимофія написано, спинилася, приклала трикутника до грудей і сказала:

– Живий мій Тимоха, скоро і мені напише.

Дід Кирило плескав у долоні й примовляв:

– Не даремно я до вас зайшов, зараз батькам Миколи і Тані радість занесу. Ото б і ім ті рядки прочитати, а то не повірять.

– Чого носити, ще загублять. Нехай сюди приходять. – Горпина сховала листа у свою кишеню.

Тепер усі були дуже раді, Мар'яна посміхалася, діти стрибали, раділи за Митю і чекали далі листа від татка, лише дід Сава та дід Кирило трималися, як солдати.

З тих пір село зажило новим життям. З нетерпінням чекали листів із фронту. Отримував багато хто. Ці новини були навіть більш значущі, ніж ті, які по радіо чули, бо вони були про своїх, про рідних, яких тут чекали майже в кожній хаті. Приходили листи один раз на тиждень, інколи раз на два, залежно від того, коли підводу в райцентр посилали чи голова на нараду іздив. Розносила по селу все та Тамара Забарівська. Ой, і дісталось цій молодій жінці – і цілували її, і пирогами та пряниками пригощали. А все за той маленький потертий паперовий трикутничок, який так багато важив! Тут він був ніби вогник, який запалював душі, вселяв у них надію на нове життя. Багато хто косував і сердився на поштарку, що не несе так довго. Дехто не витримував важкого чекання – лаяв Тамару. «Може, загубила, може, не тому віддала», – навіть звинувачували. Було, й наскакували на неї гуртом, відбирали торбину з листами і шукали в ній свого листа. А вона продовжувала носити і в погоду, і в негоду, часто повертаючись у мокрій куфайці та мокрих чоботях.

Невдовзі вже й сніг почав рипіти під ногами, а мороз за щоки шипати. Тягне вона свою сумку і по переметеній дорозі, а на парканах півні кукурикають, супроводжуючи її по селу. Тамара за цей час звикла до листів і до всіх тих емоцій, які висловлювали її односельці, розуміючи, від чого то воно все.

- Радійте, люди добрі, кричіть, лайте, це не торбина в мене, а хрест Господній, - жартувала інколи, завзято справляючись зі своєю роботою. - Але коли захворіла, двері в мою хату не зачинялися. Несли хто молоко, хто - медок, хто - пряника, хто - липу, аби тільки швидше я на ноги стала. Виявляється, нікому носити вам таку радість - одна не така, друга не хоче, а третій не довіряє. Бачите, як ви мене самі прославили. Хто така була Тамара? Свинарка! Тепер усі на мене чекають, усі вклоняються, - роздаючи листи, продовжувала жартувати. - Читайте, дорогенькі, я вас так полюбила, що носила б щодня, ніг своїх не шкодуючи!

Після таких слів кожна жінка посміхалася їй, хотіла задобрити, доторкнутися до рукава її старенької куфайки, зазирнути в очі, щоб хоч іншим разом принесла, неначе це від неї залежало.

Одного дня, дійшовши по головній вулиці майже до самого кінця села, Тамара побачила діда Кирила і віддала йому два листи для сусідів - Таниної матері та Катерини.

- Передайте, дуже я находилася, вдома з ранку ще не була. А вам, діду, ще пишуть, - запевнила, знаючи, що дід Кирило чекає листа від сина, якого забрали з першими.

Протягуючи трикутника через паркан Таниній матері, дід Кирило встиг пожартувати з цього приводу:

- Отримуй, Оксано, твоя медсестра прислала, будеш ти її після війни на лікарку вчити, не захоче вона більше з сапою в ланку йти!

А побачивши Катерину, яка з відром води поверталася від колодязя, дід крикнув:

- Отаманшо! Як прийде твій Мирон, першим ділом нехай у дворі колодязь викопає, бо негоже такій кралі далеко по воду ходити!

Катерина ніколи за словом в кишеню не лазила й одразу знайшла, що йому відповісти:

- Нащо мені колодязь у дворі здався, коли мужики поприходять. Тоді я частіше буду по воду ходити, спідниць собі нашую і задом тут вилятиму, щоб їхні очі аж на лоба лізли!

- Ах ти бісова дівка! - посміхався дід Кирило. - Ти кого хочеш з розуму зведеш, тільки Трохима мого не чіпай, - сварився пальцем. - Я йому сам молоду гарну дівку знайшов, а то він щось у парубках засидівся. Та тільки в Німеччину її забрали, ось повернуться обое, тоді й оженю. А ти на весіллі погуляеш.

- То не Улянину дочку ви нагледіли? Вона за нього не піде, дуже ще молода і дуже гарна. А от я до Трохима вашого давно придивлялася - мені б такого! Я б його жаліла, пилінки здувала, навіть на руках носила! - уміла не тільки сказати, а ще й руками показати. - Невже то, діду, ви колись таким

були? І куди все поділося! – реготала на всю вулицю. – Тепер і дивитися нема на що, – махнула рукою та знову засміялася.

– Ну ти ж і бісова дівка! Хотів порадувати тебе оцей поганий дід, листа тобі принести, тепер і не віддам, – сам почав наспівувати: «Ех, тачанка-ростовчанка, все чотири колеса...»

Він уже пританцьовував на вулиці й вертів над головою трикутником із фронту. Здогадавшись про все, Катерина не поставила, а кинула відро у сніг, з якого вмить розтеклася вода, розтопивши велику дірку. За мить вона вже кружляла біля діда, намагаючись вирвати з його руки лист від чоловіка. Хустка її зсунулася набік, щоки горіли, неначе рум'янами їх хто намазав, а він усе не віддавав.

– Та швидше давайте його сюди, діду, бо від гніву в сніг вас штурхну!

Жінки, які повиходили з дворів на почутий гамір, з цікавістю спостерігали за нею, знаючи – вона дідові не поступиться. Катерина, схопивши довгоочікуваного трикутника, розгорнула швидко і почала голосно читати: «Повідомляємо вам, що Яковенко Мирон Дмитрович, – підняла голову та підіпхнула волосся під хустку, думаючи про високу нагороду, – загинув у боях за Київ у 1941 році», – ледь дочитала, спиняючись на кожному слові.

– Це ви, діду, написали? – звела на нього свої і без того великі очі. – Ви що, жартувати так надумали! – вже не говорила, а кричала, розгнівавшись.

Жінки переглядалися між собою. Було таке, що оці двоє жартували, але щоб так – ніколи. Вона ще раз перечитала листа, знову глянула на жінок, потім – на діда Кирила.

– То це не ви писали? – знову її брови вигнулися на лобі дугою. – Думала, що нагородили, а його, виходить... убито?

Дід стояв, опустивши руки, неначе на нього Катерина вилила оте відро холодної води, і мовчки хитав головою, боячись навіть рота розкрити.

– Отже, це похоронка? – ледь промовила, онімівши.

Обвела поглядом сусідок, які підходили, глянула далі по вулиці і, знайшовши очима постать Тамари, яка віддалялася, почала гукати. Завжди гучний голос Катерини, тепер був ледь чутним. Вона просила її повернутися, махала їй руками, благала. Зрозумівши все, жінки й собі почали звати поштарку на допомогу. Поки Тамара поверталася, всі, хто вмів, перечитували, а Катерина стояла осторонь і боялася навіть доторкнутися до того страшного папірця. Коли підійшла поштарка, всі повернулися до неї і простягли трикутника. Прочитавши його вголос, вона підвела на них свої здивовані очі.

– Їй-богу, не знаю, що це. Такого ще не було. Ніхто такого не отримував. Якби було, то люди сказали б. – Вона вдивлялася в той папірець і боялася сказати правду.

– Про те вже давно думала, бо новий голова все частіше став говорити про похоронки, які незабаром посиплються на село, як сніг на голови.

- Чого мовчиш, скажи прямо! - наполягала Катерина. - У кого ж мені ще питати, як не в тебе? Ти біля начальства ходиш, то ти точно знаєш. - Катерина підходила все ближче й ближче. Її перекошене обличчя, її колючі запалі темні очі, загострений ніс виражали такий страх, що в Тамари навіть мурашки по спині побігли.

- Катерино, побійся Бога, я тут до чого? Розношу, і все! Можу написати, прочитати і зрозуміти також, я ж сім років ходила до школи і вчилася непогано, - ніби виправдовувалася з переляку.

- То чому не кажеш, коли розумієш? Ти принесла, ти й розкажуй, - не зводила з неї очей Катерина.

Налякавшись і собі, дід Кирило схопив її за руку, щоб, бува, чого дурного не надумала.

- А що тут розуміти? Унизу он підпис і печатка військової частини. Зміст ви вже читали. Пишуть, що загинув ваш чоловік. - Тамара вже шморгала носом, ніби саме вона була в тому винна. - Я не зобов'язана читати вам листи, тим більше такі. Ви й самі все зрозуміли, просто повірити в написане важко.

- Та ні, може, тут якась помилка. Ану, ходімо до твого начальника, нехай він нам малограмотним розтлумачить. - І Катерина, витираючи сльози, які капали прямо на стареньку куфайку, взяла її під руку і не повела, а просто потягла до центру.

- Катерино, схаменися, - наздоганяв дід Кирило. - Чого ти хочеш добитися? Не такі вже ми й безграмотні, що написано, те й прочитали. Хіба той начальник більше знає? Він в одних військах воював, а Мирон твій - в інших!

Але Катерина не вірила до кінця тому листу і поспішала далі.

- Чого стоїте мовчки, - гримнув на сусідок Кирило, - бачите, - людина в горі, не знає, що їй, бідній, робити, от і шукає того, хто їй скаже, що то неправда. Підіть же й ви з нею, бо як їй самій додому повертатися. Виручайте, дівчата, одна одну, ваші ж хлопці теж на фронті.

Коли дві сусідки побігли доганяти Катерину, дід Кирило забрав відро своєї бідової симпатії та пішов носити їй воду. Через годину, помітивши жінок на дорозі, він знову став біля свого двору і не знав, що в них питати. Катерина сама кинулася йому на ший і почала голосити. Зійшовся весь їхній дружний куток, усі умовляли, щось радили, а згодом повели вдову додому. Її син Сашко, попоравши худобу, почав прислухатися до розмов дорослих, а зрозумівши, що батька більше нема, сів у хаті з двома невеличкими сестричками, і вони разом плакали за ним.

Звістка про похоронку вмить розлетілася по селу. Наступного дня з самого ранку йшли в Катеринину хату її родичі хто з трьома коржиками, хто - з двома пиріжками чи зі скибкою хліба. Сусідки топили піч і подавали до столу гарячий борщ. Усе було, як на поминках. Прибігла і Мар'яна із сестрами, почувши про похоронку на рідного брата. Вони принесла пляшку

горілки, яку передала Горпина Петрівна, змішавши трохи свого спирту з колодязною водою. Налили чарку і покійному Мирону, накрили шматком хліба і поставили на підвіконні. Катерина жалібно схлипувала, розмовляючи з ним, мов із живим, який нібито прийшов до них у цю хвилину, – такими були звичаї цього краю. А вийшовши звідти, всі спішили додому, ховаючись від невидимої руки смерті, яка тепер щодня вказувала на чиюсь хату.

Після того носила Тамара листи по селу порожніми вулицями. Більше ніхто її не зустрічав, а побачивши, навіть ховалися – не від неї, звичайно, а від тих страшних повідомлень, які все частіше траплялися в її торбині.

– Мар'яно, та вийди ж сюди, невже мені стукати по вікнах у кожному дворі. Не буду я більше носити. Я теж людина, вже й роботи такої не хочу, – ледь не плакала вона.

Мар'яні соромно було, але страх перемагав.

– Не сердься на нас, – одразу винувато опускала очі. – Ти ж бачиш, куди воно повернуло? Хоч і дивно, але й мені здається, що можна від того сховатися. – Знову сором смикав її за обличчя. – Листи носи, бо не ти ж винна в тому, що на фронті стріляють, – намагалася хоч якесь втішне слово сказати, а осмілівши, простягла руку. Коли на неї ліг трикутник, як і минулого разу, ледь його відкрила. І тільки побачивши в кінці листа підпис «Митя», полегшено зітхнула: «Це Митя Улянин знову написав. Не дитина, а золото».

Поштарка побігла далі, а Мар'яна дивилася їй услід та чекала, до якої хати та поверне. Від того, що не отримала того чорного папірця, душа на радощах аж підплигувала. Було й раніше так – враз все їй стане милим, захочеться сісти в красиву карету та їздити на ній по хмарах. У кожне подвір'я кидати чарівні квіти, аби всі раділи і були щасливими. Для неї її велике село – це велика родина, яка просинається ще коли й сонце не зійшло, а лягає, коли темрява на хати насунеться. Увесь день тут щось відбувається. Яке б не було життя, а люди спілкуються. «Мабуть, це все від давніх прародичів, які завжди жили громадами, бо лише так могли вижити». – Вона майже нічого про них не знала, але їй здавалося, що на цій землі люди жили від створення світу. Без цієї великої родини не уявляла свого життя. Кожного дня когось зустрічала: з однією людиною лише поздоровкалася, а з другою поговорила, в когось розпитала, з кимось порадилася, одні покликали на допомогу, іншим разом і їй хтось допоможе. А Сава, а Горпина, Тимоха і рідні сестри, баба Проня, Анюта й Тоня – це найрідніші. Не раз вона дякувала Богові за те, що вони поряд. Навіть коли бідкалися про тяжке життя, і те разом було легше знести. Вона пишалася своїм селом і була певна, що саме тут просила в Бога народитися.

Такі думки крутилися в голові всього якусь мить, поки збиралася заходити до свого двору. «І до чого б це воно? – кинула поглядом довкола. – Невже щось має змінитися? – Чомусь стало страшно, як перед наступом німців. – Та ні, страшніше було, як усе з хати забирали. – Знову згадався двадцять дев'ятий. – Ой, ні. Страшніше тридцять третього ніколи не було. – Її аж струсонуло. – Чи коли забудеться...»

– Мар'яно, он з центру знову підвода іде, та, що податки збирає.

Голос старої Орини швидко розігнав і її незвичній настрій, і думки. Бабця, що живе по той бік вулиці, якраз переходила дорогу.

- Ви їм усе віддали встановлене чи ні? - цікавилася, ще не дійшовши. - Вас більше, то, може, й сплатите, а я сама, та ще й нездужаю, то, коли все віддам, самій на зиму нічого не залишиться, ще з осені можна буде лягати і руки на животі складати. А вони - віддай, і квит. Дивно якось, податки ті самі, що й німці збирали, нічогісінько ж не змінилося. Тільки й того, що тепер для своїх. І як ти не даси для армії? Уже завтра скажуть, що саме ти зриваєш план постачання продовольства на фронт. Раніше все кричали про багатий і нерушимий Союз, а як до діла, то не хтось, а знову оця біднота повинна всіх годувати, - доживаючи віку, їй не складно було здогадатися, що скажуть і що зроблять.

Уголос вона мало про що говорила, а про себе - все, що хотіла. І таку волю давала думкам, що й сама лякалася. Була колись бідовою, але те було дуже давно. І сім'я була великою, але й про те лише згадує. «Усе простити? - сама в себе часто питає. - За таке - ніколи, навіть перед смертю», - відповідь і замовкне. Віднесе Мар'яні список своїх рідних - діточки, чоловік, батько, мати та інші, - дуже довгий виходить. Покладе його на спечений буханець для панахиди, аби хоч на небі по крихітці їм дали, бо вони й досі в неї істи просять.

- План великий, але куди подітися, доведеться виконувати, - такими словами зустрічала її Мар'яна. - І ми за минулий місяць жодного яйця не з'їли, мусили план по яйцях виконати, а курей то тільки п'ять. І ті продукти, що з городу, також беруть добре, - бідкалася й вона.

- Що не кажіть, а голодним нашим солдатикам усе віддамо, і тим, які в тилу на заводах працюють, теж потрібно. - Почувши, про що тут розмову завели, Горпина й свого докинула, виглянувши з-за тину. - Тільки коли силою забирають та кричать на тебе, така образа в душі накручується, що, здається, усе там переточить, як хробак. Хоч один би спитав: «Що ж ви самі істи будете?» А вони знову, як і в тридцятому - тоді думали, що ми все щось приховуємо, так і зараз. А коли й помремо, невелика біда, - махнула рукою та висякала носа. - Повірите, я себе в партизанському загоні краще почувала. Жоден начальник не цурався з нами конину варену з одного казана істи. І більше встановленої норми не просив. Коли й голодували, то теж разом. А тут... Чи людина я, іноді й сама сумніваюся.

- Я вже давно змирилася, треба тільки мовчати, ніби глухі, ніби незрячі. Мовчати й мовчати... - радила стара Оринка, подивившись назад до своєї хати.

Бідувало знову село, а не жило в цю зиму. Люди знову дивувалися - як тільки душа тримається. Єдина втіха - радіо та надія на перемогу. Тільки вона додавала сили, навіть тоді, коли здавалося, що тіло ось-ось впаде на землю бездиханно. Від холодної хати та поганої їжі люди почали хворіти, багато дворів - на тиф. Сусіди та родичі боялися туди заходити, вішали на клямку дверей торбинку з хлібом або просто клали її на сніг і стукали у вікно.

Горпина ходила до хворих, не могла відмовити. «Уже як Бог дасть. До кого ж їм ще звертатися, як не до мене», – з того починався кожен ранок. Мила завжди руки, іла з окремої миски та не просилася більше на піч, де щодня крутилися діти. Розмістившись у другій холодній кімнаті на окремому дерев'яному ліжку, тремтіла від холоду, аби тільки не занести страшну хворобу в цю сім'ю. Діти лише інколи ходили до школи, бо вчителька була одна, та й школа не завжди топтана. А Тамара продовжувала розносити листи, серед яких так часто були похоронки. Не спішив уже ніхто на поминки, тільки коли чули крик у хаті, то розуміли – додалася ще одна вдова разом з осиротілими дітьми до вже великого списку.

3

Якось, тижнів через два після Хрещення Господнього, Мар'яна, йдучи по вулиці до колодязя, побачила здалеку високого чоловіка у військовій формі. Він швидко йшов по стежці, яку протоптали люди на заметеній снігом дорозі, і наближався до неї. Довга шинеля робила його ще вищим, а по підв'язаній руці було видно, що цей чоловік поранений. І хоча військовий навіть здалеку не був схожим ні на іі Федора, ні на Тимофія, іі ноги почали заплітатися, а серце колотитися, бо це був перший чоловік із фронту. «До кого йде? І хто ця найщасливіша сім'я?» – гадала вона, переповнючись цікавістю. Коли військовий був уже зовсім близько, поставила в сніг своє порожнє відро і першою звернулася:

– Боюся дорогу перейти, щоб не лаяли. А то лукавий виніс бабу назустріч, та ще й з порожнім відром. А ви чий будете? Кому ж це Боженька сьогодні посміхнувся? – Сама не зводила очей з його обличчя, щось у ньому було дуже знайомим. – Ви в нас перший із фронту – Божий посланець, бо ми тут зовсім духом занепали! – Аж очі в неї блищали. – Це буде для всіх велика новина. Он уже піввулиці жінок виглядають, гадаючи: кому ж так пощастило?

– Дарма виглядають, я вже прийшов. – І військовий показав на хату діда Сави, а сам теж придивлявся до неї. – Мар'яно, то це ти, чи що?

– Боже мій милостивий, Грицько! – вигукнула вона і кинулася до нього в обійми, як до рідного. Цілувала його в колочі щоки, але чомусь думала в цей час про свого Федора. – А твої які ж раді будуть, вони уві сні такого побачити не могли! – Аж сльози в іі очах затремтіли. – То де ж ти був? На якому фронті воювати довелося? – А шинеля ій трохи порохом, трохи чоловіком, трохи цигарками пахне, аж у голові паморочиться.

– Спочатку під Москвою, потім під Сталінградом, поранений довго лежав у госпіталі. На Курську дугу потрапив уже під кінець боїв і знову отримав поранення. Додому на тиждень відпустили, потім знову – на фронт.

Голос його так і бринить, думки то так, то сяк у голові перекидаються – був звичайний до самої війни, а тепер не кожен артист, який по радіо виступає, має такий голос – низький, оксамитовий і такий ніжний.

- А мого Федора там ніде не бачив? - спитала і засоромилася, мов мала дитина, але чекала відповіді. - Бувають же такі щасливі випадки? - ніяковіючи, додала, бо він, звісно, не знав, що й казати.

- Так хотілося порадувати тебе, але нема чим, - Грицько знизав плечима, а потім так обпик її поглядом, що їй аж моторошно стало. - Нікого з наших не довелося зустріти, - додав, сховавши свій погляд під теплу шинелю.

- Біжи додому, всі твої в хаті: і жінка, і доньки, і батьки. Біжи швидше, нехай радіють, - зробивши крок у сніг, поступилася дорогою. - Ти дуже змінився, не тільки я, ніхто тебе не впізнав би, - сказала вслід.

«Скучив за жінкою. - Його погляд ще стояв у її очах. - Я це відчула, бо й сама скучила... - проганяла дурні думки. - А виправка військова, а чоботи - все по ньому. Широкоплечий, поголений, кроки широкі, обличчя змужніле». - Лише один раз пробігла очима по його постаті, а встигла помилуватися з усіх боків.

- То я з госпіталю іду. Від'ївся, відмився, може, й на чоловіка став схожий, а якби з фронту, то й свої рідні серед білого дня не вгадали б, - кричав їй, обернувшись.

«Що сказав? - Вона неначе схаменулася. - Щось про фронт чи про госпіталь?» - відчула, як їй важко дихати. Навіть жарко вмить стало на такому холодному вітрі. Її очі сліdkували, як він зайшов у двір, як йому вже відчиняють сінешні двері, навіть почула радісні вигуки. Сама думала, як би оце вона раділа своєму Федорові та обнімала. Зовсім не так, як вони. Кинулася б на ший і зацілувала. «А спати лягатимеш разом зі мною чи знову миски та ложки митимеш, поки я не засну?» - Неначе він перед нею стоїть і питає. - «Разом, Федю. Разом, бо я тебе ко-ха-ю. Ти ще дізнаєшся, як я умію кохати. Бач, як я про себе мало знала». Її очі ще й досі дивилися на дідову хату, а непрошена заздрість уже прокралася в душу і почала її гризти, народжуючи чорні думки та дуже пекучі сльози. «Господи, помилуй... - прошепотіла вже холодними губами. - До чого ж боляче...» - Узавши відро, ледь пішла по воду. Коли поверталася, вже багато сусідів стояли під Савиним двором, а не витримавши, почали стукати у вікно і кликати Гриця на вулицю - так усім хотілося хоч одне слово почути від фронтовика. Першим вийшов дід Сава, він посміхався, сяючі очі й радісна усмішка зняли з його обличчя не менше десяти років. Баба Проня йшла позаду, зав'язуючи теплу хустку на голові. За ними й сам Григорій, обнімаючи свою дружину та доньок. Останньою була сестра Маня, такою веселою її давно не пам'ятали. Що тут було! Сусідки його роздивлялися, розпитували, а діти, які набігли подивитися на живого солдата, приміряли його шапку, смикали за рукава, пробували мацати поранену руку. Щоб багато не говорити, Григорій одразу запевнив: скоро їхні солдати прийдуть додому, залишилося зовсім недовго чекати. І це було головне, що вони хотіли почути. Навіть Горпинині вуста розтяглися, неначе їх помазали спасівським медом.

- Дайте спокій Григорію, він же з дороги. На нього ще й свої не надивилися. Ходімо, жіночки, по домівках, - умовляла Мар'яна сусідок, які тільки-но почали розказувати Григорію про свої біди, яких так швидко не перекажеш.

Мар'яну все-таки послухали, але тільки після того, коли Григорій поцілував кожную в щоку. Відчувши той колочий дотик солдата, із зімлілою душею розійшлися в різні боки. А ця маленька, давно не мазана дідова хата, стала на тиждень центром села. Приходили спитати про фронт чи просто подивитися на живого солдата майже всі, хто ще не отримав того чорного трикутника – похоронки. Несли хто вареника, хто – два оладки, можливо, із останнього борошна.

Під'їхав на санях і новий сільський начальник. Він зайшов до хати і довго там про щось говорив. Наступного дня поштарка Тамара запрошувала всіх на збори. По обіді всі спішили на площу, бо в колишній комендатурі не помістилися. Новий начальник, який ще жодного разу не виступав перед громадою і багато хто його зовсім не знав, людям не сподобався. І не тому, що був невисокого зросту, мав крикливий неприємний голос, головне – мав холодний погляд, точнісінько, як у тих комісарів, що розкуркулювали їх у двадцять дев'ятому році. Трибуни німецької вже не було, а нової ніхто не робив. Ото кричав він там про щось всередині натовпу, а люди так шуміли, що чути було лише окремі його слова. Тому, не зрозумівши нічого, почали виступати про своє наболіле. Говорили про великі побори, про холодні хати, про знесилених людей, про хвороби, про те, що при німцях і то вирішували питання з дровами. Навіть наважилися сказати, що до нового начальника і підступитися не можна, бо не хоче він людей розуміти. Не стрималася й Горпина Петрівна – розповіла про дядька Михайла. Люди підтримали і почали вимагати пояснень.

– Та він же його вбив, а хлопці-бандюги закопали в школі під парканом. – Таке всі почули, але, як не шукали очима того чоловіка, знайти не змогли.

Жінки, шоквані таким повідомленням, підходили все ближче до Віктора Петровича. Він розмахував руками і навіть брався за свого пістолета, та все ж дістати його не наважився. До центру гурту вийшов дід Кирило, піднявши руку, подав знак, що час притихнути.

– Дорогі земляки! Нас сьогодні зібрали з іншого питання. – Маючи гарний голос, він завжди виступав. – У нашому селі до цих пір немає голови колгоспу, привозили одного, а він видужав та на фронт поїхав. А незабаром весна, треба зорати і засіяти всі поля, самі знаєте: для армії маємо виростити хороший урожай. Раніше три колгоспи було, і в кожному по голові, а зараз хоча б один хтось командував. Обговоривши все це по-серйозному, Віктор Петрович хотів, щоб ви обрали головою колгоспу нашого солдата Григорія – сина Савелія Афанасійовича, замість колишнього. Він уже домовився з військкоматом та й з самим Григорієм також. А ви скажіть, що ви думаєте з цього приводу. Григорій наш чоловік, тут виріс, знає землю, а чого не знає, у вас питатиме. Отак разом і справимося, – надривався дід Кирило, то прикладаючи руку до серця, то показуючи в бік поля.

– Іч, що задумали? Синка куркульського сунуть головою! Куди ж партія дивиться? Ото сімейка! Батько в німців старостував, а син у червоних начальником буде! То він від війни сховатися хоче, чи що?

Усі бачили, що то була тітка Лисавета та її подруги. Вони вигукували і підбурювали інших. Між людьми розпочалася сварка. Одні обливали Григорія брудом, інші хвалили, а він стояв поряд із дідом Кирилом і згорав від сорому. Дід усе ж хотів завершити розпочату справу, тому просив Григорія

розповісти про свій фронтовий шлях, а про те, що Григорій впорається із колгоспом, хотів і сам розказати ще раз, щоб усе добре закінчилося. Але одні кричали: «Нехай говорить», а інші протестували. Не втримавшись, Григорій підняв руку, і всі притихли.

- Я дав згоду бути головою, тільки жаліючи вас, а зараз забираю своє слово і піду завтра на фронт. Без людської довіри я не починатиму справу. Вас тут багато, обирайте іншого, - завершивши свій короткий виступ, узяв під руку батька і повів його додому. Люди ще довго сперечалися, навіть не помітивши, що вже немає ні нового начальника, ні тітки Лисавети з її компанією.

- А як клялася, коли я дитину в її Фросі приймала. Божилася, що більше нічого поганого нікому не робитиме до кінця життя. І так швидко все забула, - пригадувала Горпина, повертаючись із тих зборів.

- Він же наш, він би не дав нас образити. Завтра всі одумаються, але пізно вже буде, - шкодувала і Мар'яна.

Вона поправляла спідницю, аби зимовий вітер не додавав ще більшого холоду і так замерзлим голим ногам, які бовталися в широких старих кирзових чоботях.

- Ніхто й не здогадався, що тітка Лисавета зі своєю компанією вирішили нам помститися за те, що тих бандюг, а з ними і названого зятя-п'яницю на фронт відправили. Зуміла обвести всіх навколо пальця і перемогла. Отак і воємомо один з одним, - зробила висновок Горпина.

Наступного дня раненько всі зібралися вже перед хатою діда Сави і просили Григорія змінити своє рішення. Але Григорій вийшов зі своїми речами і, поспішаючи на поїзд, дав пораду землякам:

- Поки ви будете не дружними, самі страждатимете від того. І дивіться завжди, кого обираєте та на що даєте згоду. За мною жалкувати не варто, можливо, і не вийшов би з мене такий гарний голова, як ви собі надумали, бо й діло те непросте і ситуація не з кращих. А головне - батькова біографія, хоча ви й не відповісте, чому все так? - на тих словах він схилив голову. - Тут у першу чергу комуністом треба бути, а вже потім уміти хліб виростити. Вважатимемо, що збори то необдумане рішення. Зараз прощайте, мені час, поїзд не чекатиме.

Григорій ввічливо вклонився громаді, бо насправді дуже любив цей батьківський край. А люди, які зібралися, тепер дуже шкодували, що не доклали всіх зусиль учора, хоча й погодилися з тим, що все одно нічого б не вийшло.

- А як змінився! Такий, як батько, став - виважений, розумний, уже як скаже, то все до пуття, а ти тільки розумій! - хвалили його односельці. - Тут виріс, сам змалечку на землі працював, під батьковою рукою ходив. І до чого тут куркулі, і хто таке придумав, і чому про ті часи не забувають? - гомонів люд.

- Прогавили ми, дівчата, своє краще життя, вчора прогавили, - не мовчав і дід Кирило. - Це ж золотий чоловік! Він би за кожного з нас переживав.

Перед тим я всю ніч не спав, наче відчував, що не вийде по-нашому, а так хотілося. Тепер ждять із моря погоди. Усі ми винні. – З таким запалом він говорив, що аж сльозу змахнув своїм робочим потрісканим кулаком.

– А я вам скажу таке: Бог знає, що робить. Він би робив, але це поки війна не скінчилася. А потім би не вгодив чи неврожай стався, і забрали б нашого Грицька за Урал, як колись його батька. Знайшлися б начальники, які нагадали, що він куркульський син, – доводила своє Горпина.

– Такого, як було, вже не буде! – кричала Марія Коваленко.

– Після війни такого не може бути! – аж присідала Христина.

А накричавшись, схилили свої голови та порозходилися по домівках, не помічаючи тієї прекрасної зими довкола себе, думаючи знову про своє – теплий обід та босоногих дітей на печі.

Яскраве сонце гралося із білими сніжинками, а дерева, вбрані білим інеєм, робили із села казку. Сава, нікого не чуючи, стояв посеред вулиці з піднятою рукою, махав і досі своєму фронтовикові, який поїхав добивати ворога. Онучки, пробігши трохи слідом, поверталися не кваплячись, а Грицева дружина стояла тихенько, все прикриваючи рукою свої розпухлі від поцілунків губи.

Через деякий час дізналися, що призначений начальник, Віктор Петрович, теж покинув село, попросившись і собі на фронт.

– А в кого ж тепер про Михайла питати? – спохопилася Уляна, почувши.

– Ви бачите, що сталося? Здається, зрозумів – не просто буде тут командувати, люди про дядька ще не раз спитають, а начальство про поле та про хліб, який ще виростити треба. А з ким? Нема чоловічих рук – діти, баби та каліки zostалися. Видно, не один раз зважував, поки вирішив – краще на фронт, бо тут також фронт не солодкий буде, – не вперше міркувала про те Мар'яна.

Усі сиділи мовчки, лише діти брязкали ложками в сусідній кімнаті та сперечалися, хто частіше ложкою метляв та більше супу з'їв, бо час було вставати, а вони так і не вгамували свій голод.

4

До весни було ще далеко, але сонце кожного дня все далі проганяло зиму. Хоча вона й відступала неохоче, часто повертаючись то морозом, то білим снігом, все ж порушувати закони природи не наважувалася. У повітрі пахло талою землею та ще якимись особливими весняними травами, вітер підхоплював ті весняні пахощі й розносив над селом. Подекуди дзюрчали струмки, які часом жебоніли, немов пташки, іншим разом – плакали, як діти, частіше з переливами співали своїх пісень, сповіщаючи про нову весну.

Мар'яна стояла посеред свого двору. Вона вже вкотре тут працювала від тої пори, коли почула запах весни. Розібрала цеглу з печі, прибрала обгорілі деревини, які тут ще збереглися. Разом із мокрим снігом намагалася вигребти увесь попіл після пожежі. А коли ще потеплішає, планувала посадити нові деревця, нові кушки смородини і обов'язково квіти. Отак і спинялися її очі то на одному місці – де півонія цвістиме, то на іншому – де бузок розростеться, а біля паркану в самому кутку – кущ жасмину, щоб пахнув аж на дорогу. Журилася, що яблуньок і грушок нема де взяти, без них і сад не сад, а от березу збиралася посадити за тином, як тільки земля розмерзнеться, ще й не одну. Зараз їх ніде не видно, за дві зими все спіяли, але виростуть. Тоді знову забіліє їхнє село, загойдаються тонкі гілки на вітрі, повісять свої сережки по весні, додаючи йому якогось особливого шарму. Мар'яна оглядала свій двір і вже бачила лавку біля півонії. Сидить вона увечері та милується, як раніше було, а Федір примоститься поряд та обніме, і здається, що вони в раю сидять. Де й візьметься вітер-пустун, поворошить квіти, а сам сховається, щоб хоч один поцілунок побачити.

– Ти що ото придивляєшся? Чи ти вже будувати там розпочала? – Дід Сава, як завжди, заглядав через невисокий тин.

– Не знаю, діду, щось у голову зайшло, мабуть, весна. Прибирати хочеться, кущі й дерева садити, навіть про квіти думалося, – розповідала про те, що так солодко зіграло її душу.

– Раз так думається, то скоро й робитимеш. Михайлових рук тільки не вистачає. Він би всьому ладу дав, – умів він підвести до того, що йому хотілося сказати. – Недавно чув, що під парканом на шкільному подвір'ї в одному місці земля просідати стала, схоже, осіння яма відмерзла. Що робити будемо, Мар'яно?

– Я теж чула. Коли трохи земля розмерзнеться, треба буде розкопати.

Вона й досі не могла повірити, що з дядьком Михайлом так вийшло. Цілу зиму чекала, що він відчинить двері і скаже: «Казав, що до хліва треба все кукурудзиння знести, корова ж мерзне».

– Дай Боже, щоб його там не було, але коли там, то треба поховати по-людськи. Не буде ж він як собака під парканом лежати при живих родичах. – Часу було вдосталь, і вона все обмірковувала.

Говорили про різне, а побачивши листоношу, яка пробиралася до них по такій поганій дорозі, стали гадати: і чого це вона з кінця вулиці йде, а не від центру?

– Чому та чому, – придивлялася Тамара під ноги, аби вони в грязюці не застрягли. – Тому що з центру до вас сьогодні не пройти, дуже води багато. – І вчора ноги до колін промочила. Швидше б вода зійшла, бо так довго не виходжу, чоботи до ранку на припічку не висихають, – бідкалася, дійшовши.

– Ти погодою не керуй, краще коли поступово сніг розтає, тоді він у землю піде, а коли швидко, то збігла вода в річку – і все. – Таке дід чув ще від свого батька. – А от чоботи проси у влади. Четвертий рік доношимо те, що

було до війни, – одні чоботи і на весну, і на осінь, і на зиму. То скільки ж вони виходити можуть? У мене німецькі є, тільки розмір великий, коли носитимеш, то дам, – пропонував він Тамарі.

– Та ні, німецьких не хочу. Я ж на людях, взую, а тоді почнуть бозна-що говорити. У влади вже просила, а вони все обіцяють. – Сама перевела погляд на Мар'яну. – Мало не забула, вас новий голова до себе запрошує на завтра. То ви зранку і прийдіть, – посміхнулася їй.

Почувши, Мар'яна розгубилася і стояла мовчки, поки дід сам не спитав:

– А ти не знаєш, у чому справа?

Її очі вмить стали круглими і великими.

– Звідки знати? Я там ніхто, мені нічого не розповідають. Бігають один до одного, двері зачиняють і весь час ніби від шпигунів ховаються.

– Я не зрозумів нічого. Він що, не сам? – допитувався дід Сава, поправляючи свою теплу шапку, перешиту з мадярської.

– Радійте, є вже і голова колгоспу, і голова сільради, три дні, як нового прислали. Теж з фронту списали. Ходить, правда, з палицею, але дуже нею стукає, – повідомила Тамара вже вкотре за сьогоднішній день, бо саме вона приносила всім новини.

– Так а мене який із них викликає? – схаменулася Мар'яна.

– А вам яка різниця? Приходьте в сільраду, там і скажуть.

– Нічого, Мар'яно, сходи, може, роботу яку запропонують. Коли причепуришся, ти в нас ще молода, крім того писати й читати вмієш. Повернешся, то й мені щоб розказала. А то в Людмили моєї вже секрети, у Тоні також, одним словом – розпустив я свій куток. Так що йди додому та грій воду. Вимийся, як у чистий четвер, у скрині порийся засвітла, може, одєжину якусь путню знайдеш, а коли ні, то ми у своїй пошукаємо. Трішки рум'янами, трішки крейдою по лицю помажеш, тоді той начальник й очей від тебе не відведе, – дід радів, що є нагода пожартувати. – Це я не вигідав, по секрету тобі скажу: моя невістка Людмила так робила, коли Гришка приїздив. Усі білені стіни повитирала долонями, бабі Проні робота на весну буде – хату білити заново. Ось що роблять, коли довго мужика не бачать.

– Чого б до такого чоловіка не чепуритися?! Григорій такий красивий, навіть у мене в очах стояв ще з тижень. І я б до Федора так прибиралася, аби тільки прийшов, – теж весело зашебетала вона.

– А як там корівка ваша, телятко привела? – згадав дід і за неї.

– Учора. Уже в хаті на ноги спинається, дітям робота є – чергують із ківшиком, щоб менше підлогу мочив бичок наш.

– Бичок, значить, ну й то нічого, м'ясце буде. Теличок би треба побільше, час людям корівок розводити. Без молочка в селі погано. Трава буде, сіна накосять, а воно бички пішли... Треба, Мар'яно, бугаю догану винести. Люди

Йому і сіна нанесли, і на м'ясо зимою не зарізали, а він бичків настругав. Правда, яке з нього м'ясо, мабуть, як із кнура – тільки сморід. На сковороду шмат сала чи м'яса такого кинеш, то він не топиться, а дибки стає, ще й тхне. Ні підсмажити, ні сирым з'їсти.

– Щось у вас сьогодні настроїй дуже хороший. – Сміючись із діда, вона поспішила додому.

За вечерею говорили з сестрами про запрошення, міркували довго та дивувалися: чому взагалі про неї згадали? Перебирали різні варіанти, а нічого не вирішивши, полягали спати. Вранці, витопивши піч та згадавши дідові настанови, Мар'яна посміхнулася. А вирішивши причепуритися, обмилася над коритом теплою водою, змиваючи пахуче, як травнева конвалія, німецьке мило. Потім одягла спідницю, яка про свято у скрині лежала, зав'язала на голову квітчасту хустку і розправила її поверх куфайки. От тільки чоботи діряві взула, бо краших не було. Але поглянувши на себе в німецьке дзеркальце, все ж залишилася задоволеною. Навіть рум'ян не шукала, щоки й так горіли від хвилювання. Ще й дорогою то посміхалася, то дивувалася: і куди це вона так вирядилася?! Часом навіть хотілося повернутися, щоб умитися та переодягтися. Усе здавалося, що Федір то наздоганяє її, то осторонь стоїть та головою хитає. Але вже ось і сільрада. Зайшовши, одразу побачила Тамару, яка з віником в одній руці щось передивлялася в журналі.

– Це ви, тьотю Мар'яно? Вас не впізнати сьогодні. Зачекайте хвилинку, я зараз доповім. – І вона показала на лавку під вікном.

Чекаючи, Мар'яна то смикала свою спідницю, то поправляла хустку – нервувала. «Прийшла б у чому вдома ходила, – знову ті думки не давали спокою. – Вирядилася, дурепа». І тут не полишило її відчуття – слідом за нею має зайти Федір. Тому сиділа і все поглядала на двері.

У цей час її запросили до кабінету. Задерев'янілими ногами ледь переступила поріг, а зайшовши, глянула на голову сільради. За столом стояв немолодий чоловік у військовій формі. Усе було по ньому – і гімнастерка, і галіфе, і начищені чоботи. «Гарний», – подумала про себе і відчула, як почервоніло її обличчя.

– Ви мене викликали? То я прийшла, тільки не знаю для чого, – ледь промовила, ніяковіючи.

– От так справа! Викликав вас для одного діла, а тут може бути зовсім інше! – наближався до неї та накульгував на одну ногу. – Сідайте, Мар'яно. Яке ім'я! Дуже рідко зустрічається, – взявши її під руку, допоміг сісти на лавку.

Від тих слів, здавалося, вся кров ударила в голову, навіть дихати стало важко. Вона швидко розв'язала хустку, яка так само швидко спала на плечі.

– А які коси, так і блищать! Я давно не бачив таких красивих жінок – чорнява, білолиця, а очі... Сині... Козачка не козачка, сказав би: голубка, – розглядав її, мов товар, який збирився купувати.

– Чи ви не жонатий? – чомусь випалила те, що її зовсім не цікавило.

- Чому, жонатий, і діти є.

- То й придивляйтеся до своєї дружини, а в мене чоловік на фронті воює. Кажіть, чого викликали, бо мені йти час, дітей у мене вдома багато, - так вона про все й розповіла.

- Ну, що ж, з характером, значить, така красива Мар'яна, - він аж зітхнув. - Дійсно, козачка не козачка, але й не голубка, - крутив головою, звівши брови та відійшовши до свого столу.

До кабінету зайшов інший чоловік, він також був у військовій формі і також кульгавий, тільки цей, як і говорила Тамара, ходив з палицею і дуже нею стукав. Від того стуку було якось не по собі. Говорив не російською, але зовсім не по-березівськи. Став показувати якісь папери першому, а потім, глянувши на Мар'яну, спитав:

- Це та жінка, яка не у своїй хаті живе? Це про неї нам розповідали? - і показав на неї не рукою, а своєю палицею.

Чорнявий, поглянувши на Мар'яну, нічого не відповів.

- Ваша хата згоріла, чи не так, громадянко? Живете в чужій, яка раніше куркульською була? - Від його колючих очей повіяло холодом.

- І де ж ви такого наслухалися? - Звідкись узявся гнів, який щосили давив її душу. - Хто таке каже, цікаво б знати? Три дні, як у селі, а вже всі плітки позбирали, - замість того, щоб мовчати, не могла спинитися від гніву. - Мою хату німці спалили, і я переселилася, бо там ніхто не жив. Слава Богу, що так обійшлося, якраз сильні морози були, а я з дітьми на вулиці. Чоловік прийде з фронту, тоді свою збудуємо.

- Але ви ж тутешня, підіть до знайомих чи родичів, у такий час усі повинні одне одного виручати. Буде можливість, то й ми чимось допоможемо, - гнув щось своє.

- Куди ж я піду? - розвела вона руками. - На вулицю, чи що? Зі мною ще дві сім'ї проживають, вони з Корюківки, теж хати погоріли, без їжі й одєжі залишилися.

- Ми все це розуміємо, але вони не з нашого села. Там зараз уже є влада, то нехай вона й вирішує всі їхні проблеми на місці. У нас тут своїх вистачає. - Підходив ближче та все сильніше стукав палицею.

- Їм нікуди йти. - Зовсім не вірилося, що це правда. - І чоловік старшої сестри не повернеться, на нього похоронка вже прийшла. Та й чому нам кудись йти, коли ми тут нікому не заважаємо. Усі в колгосп на роботу ходимо. - Мар'яна вже мало не плакала.

Вона схопилася, зав'язала свою хустку і зібралася виходити з кабінету, не бажаючи говорити далі.

- То ми вам строк даємо - два тижні. Мине Великдень, а після нього - що у вас там? - проводи, здається, - от після них щоб хата була порожньою. Там

Віктор Ігнатович із сім'єю житиме, – нарешті той новий військовий сказав головне.

– Так би й одразу – треба три сім'ї з хати вигнати, які в цьому селі народилися і виросли, а начальника, який три дні як приїхав, поселити, – вирвалося ще й таке наостанок. – Тільки я з дітьми по дворах не піду. Допоки чоловік з фронту не повернеться, у цій хаті житиму, – аж налякалася своєї рішучості. Чи це не вона? Може, знову той гнів за неї говорить? – А Віктор, – Мар'яна глянула на обох начальників, яким, здавалося, також було незручно, – Віктор у нас один уже був, та на фронт утік, у тій хаті жив, де ви зараз розмістилися.

Коли Мар'яна вже зачиняла двері, знову почула голос, тепер уже першого, того чорнявого з вусами, який з такою цікавістю її розглядав, ніби жінки не бачив.

– То два тижні, не забудьте! – жбурнув неначе жаром із печі.

Усю дорогу дзвеніли ті слова в її вухах, ніби він не переставав їх повторювати. Тому, зачепившись за чужий тин, порвала святкову спідницю, зсунулася з голови і квітчаста хустка, чавкала вода в дірявих чоботях, бо очі не вибирали стежку. Ласкаве сонце здавалося холодним, а чисте небо – похмурим. Пригадувалися лише погані моменти з її життя, і чомусь дуже хотілося лягти свого Федора, який і досі не надіслав їй жодного листа.

– Пресвята Богородице, та чого ж ти від мене грішної відвернулася, – плакала вона вдома, швидко знімаючи одяг. – Вирядилася дурна баба, не знаючи для чого. До тих можна було прямо з городу йти, – вирвалося з її вуст.

– Та говори ти до пуття, чого викликали? – допитувалися сестри.

Мар'яна глянула на притихлих на полику дітей, на Любочку, яка чомусь сховалася за Дуню, та гірко заплакала.

– Не хочеться про те говорити, але хто знає, як воно далі буде. З хати нас виганяють, два тижні строку дали. Сказали, щоб після проводів і духу нашого тут не було. Одному начальникові вона приглянулася, чи хтось, може, порадив таке, – на тому й замовкла. Думки сховалися, голова була порожньою, а гнів у серці піднімався з новою силою. – Ну, що ви на мене дивитесь, це ж не я вас виганяю... – витирала рукавом кофтини свої сльози. – Сказали, що ми права не мали в чужу вселятися, тепер її заберуть.

Трохи заспокоївшись, вона знову розповіла все, що чула в тому кабінеті. Сестри уважно слухали, але мовчали. Ні погані сни, ні сичі, які, здавалося, і біля їхньої хати оселилися, не віщували про таке нове лихо.

– Чого сумуємо в таку погоду? У хаті прибирати час, вербна неділя, дівчата, завтра. Чи забули? – подала голос Горпина, переступаючи поріг. – У Горвищі, кажуть, майже щодня до лісу підводу посилають, знову людям дрова возять і торф обіцяли. Ось так там нова влада керує. – Здається, вона ще не впіймала того настрою в хаті. – Молодого солдата поставили головою колгоспу. Красивий такий, тільки без руки. Свій він, з армії списали, – роззувалася біля печі, бо і в неї були мокрі ноги. – І голова

сілярادی в них непоганий, мій знайомий, чоловік у літах, але не вредний. – Тільки тепер та тиша врзалася в її вуха. – Та чому ж ви мовчите? Жодна голову не підняла. Ти, Мар'яно, захворіла, чи що?

– Краще б захворіла. Нас із хати виганяють. – Вона знову почала розповідати все спочатку.

– Оце так справа! А що ж робити? – Горпина навіть рукою схопилася за припічок, так її сколихнуло почуте. – Даремно роззулася. Хоч і стомилася, але піду до них. Далеко ходила по такій дорозі, та ще й ніч не спала. Партизанське дитя на світ Божий прийняла.

– І коли вони тільки встигають? – буркнула сердито Дуня.

– Дурне кажеш. Життя повинно продовжуватися. І що ми маємо? Три дитини за рік у Березівці та оце друга в Горвищі. А скільки вбитих, скільки померло від хвороб! Так років через п'ятнадцять уже й у колгоспі працювати нікому буде, і на заводах, фабриках, у шахтах, – міркувала вона, знову взуваючи свої чоботи, змінивши лише мокрі онучі на сухі.

– Не треба, – зупинила Мар'яна. – Я там достатньо наговорила і накричала, не мовчала, одним словом, і не плакала. З хати виселятися не станемо, не будуть же вони нас на вулицю виганяти силою, як тоді – у двадцять дев'ятому, в часи розкуркулення. Покричать та й перестануть. А ми потерпимо. Зараз, дійсно, про вербну неділю треба подумати та в хаті прибрати. Господь бачить наше горе, він і сам управить, – зітхнула важко, погодившись зі своєю бабусею, яка й помираючи говорила, що Богу видніше.

У неділю раненько всі разом пішли до церкви. Отець Федот провів службу поспіхом, говорив, що знову свої не дозволяють. Усе ж посвятили вербу і, отримавши благословення, повернулися додому. Наступний тиждень перед Великоднем був страшний. У всі часи, яке б не було життя, а на цьому тижні ніколи не сварилися, їли тільки хліб і пили воду, а головне – молилися Господу, який, зазнавши зради та наруги від людей, все ж постраждав за їхні гріхи. І, як не дивно, але оцей невидимий вічний зв'язок грішних людей із Господом та потойбічним життям, робив їхнє життя трохи легшим, якимось осмисленим.

– Чого, Мар'яно, не розповідаєш про сіляряду? – спитав у неї дід Сава, зайшовши до двору в страсну п'ятницю. – Чи то від молитов обличчя мов у Христа на розп'ятті?

– Облиш, Саво, не до жартів зараз, – обірвала його Горпина.

– А чого Мар'яна в сіляряді кричала? Тамара мені розповіла.

– З хати нас виганяють. Тиждень строку дали. Розумієш? Начальник хоче із сім'єю в твій будинок вселитися. Він йому теж сподобався – високий і залізом критий, ще й підлога дерев'яна, а не долівка мазана. Оце тому Мар'яну і викликали.

Дід стояв мочки, поглядаючи спідлоба то на Мар'яну, то на хату. Потім прихилив свою голову до вікна та й заплющив очі. Вони говорили, а він стояв. Вони вже і на нього зиркали, але він, здавалося, і не дихав, почали за рукав смикати, але він не ворушився. І лише згодом, неначе з погребя, подав свій голос:

- Своїми руками з батьком рідним удвох будували. Скільки радості було! Вибрали в лісі деревину підходящу, пиляли, тесали колоди - все робили самі. Навіть оце все я сам випилював, - кивнув на вікна. - Ніколи не думав, що така доля буде в моєї хати. А воно що хата, що мое життя - все однакове. - Аж захитався, але Мар'яна встигла взяти його під руку. - Вибач мені, - подивився їй у вічі, - за мої недотепні жарти того дня, лукавий, мабуть, попутав - помийся та причепурися... Прости, - махнув рукою.

А знявши з голови шапку, перешиту з малярської, зігнувся і пішов на вулицю мов за труною.

- Розумний, але й він цього разу не придумав, що порадити, - підмітила Горпина, збираючись топити пізно піч та пекти пасочку, на яку вже давно приховала біленького борошна та два яйця. - Яюсь Бог управить, - сказала й вона, аби не мовчати. - Мабуть, стільки біди на нашій землі сталося, що й Бог не встигає справедливість виводити, - додала сумно.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<https://www.litres.ru/ganna-tkachenko/spalen-mr/?lfrom=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.